

LITERARY
PUBLISHING
HOUSE
DNIPRO
KIEV — 1970

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ - 1970

JACK LONDON

WORKS IN TWELVE VOLUMES

VOLUME SIX

MARTIN EDEN

THEFT

ARTICLES

TRANSLATION INTO UKRAINIAN

ДЖЕК ЛОНДОН

ТВОРИ У ДВАНADЦЯТИ ТОМАХ

ТОМ ШОСТИЙ

МАРТІН ІДЕН

КРАДІЖКА

СТАТТІ

ПЕРЕКЛАД З АНГЛІЙСЬКОЇ

КРАДІЖКА

П'єса на чотири дії

Дія I — кімната в будинку сенатора Чалмерса.
Дія II — номер Говарда Нокса в готелі Волтем.
Дія III — кімната у вашінгтонському будинку Ентоні Старкветера.
Дія IV — там саме, де й перша дія.
Час і місце дії — перед 1910 роком у Вашингтоні, округу Колумбія. Тривалість дії — в межах двадцятьох годин.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Маргеріт Чалмерс — дружина сенатора Чалмерса.
Говард Нокс — член Конгресу від штату Орегон.
Томас Чалмерс — сенатор Сполучених Штатів та мільйонер.
Малій Томас Чалмерс — син Маргеріт і сенатора Чалмерса.
Елері Джексон Габард — журналіст.
Ентоні Старкветер — видатний фінансовий магнат, батько Маргеріт Чалмерс.
Місіс Старкветер — його дружина.
Конні Старкветер — їхня менша дочка.
Фелікс Доблмен — секретар Ентоні Старкветера.
Лінда Девіс — покоївка Маргеріт Чалмерс.
Джуліус Ратленд — єпископальний священник. Д ж о н
Джіфорд — профспілковий агітатор.
Матсу Сакарі — секретар японського посольства.
Долорес Ортега — дружина перуанського посла.
Сенатор Давсет.
Місіс Давсет.
Доморядниця, служники, агенти тощо.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЙОВИХ ОСІБ:

Маргеріт Чалмерс. Двадцять сім років; цілком сформована людина, міцної вдачі, і до того ж справжня жінка, коли йдеться про емоцію та красу. Має широко поставлені очі. Обличчя їй прикрашає чарівна усмішка, що з неї вона вмє користуватися при нагоді. Як потреба, може бути й тверда, жорстока, навіть цинічна. Де жінка неабиякого розуму й у той же час — надзвичайно жіноча, здатна на раптові вияви ніжності, вибухи палкого почуття та несподівані вчинки. Вона викінчений продукт високої культури й рафінованого виховання, а проте зберегла здорову життєвість і чуття справедливості, які віщують людськості добре майбутнє.

Говард Нокс. З нього міг би вийти поет, але став політичний діяч, Безмежно любить людей. Йому тридцять п'ять років. Має перед собою певну мету, і будь-що прагне її досягти. Підпадає під остракізм через оту свою пристрасть, але невпинно йде вперед наперекір нарузі та глузуванню. Фізично — це ставний, дужий чоловік. Обличчя його радше вольове, ніж вродливе. Серйозний та глибокий з натури, він, незважаючи на університетську освіту, тримається в товаристві дещо вимушено. Його обрано до Конгресу, як поборника соціальних реформ, і він майже не має спільників у тій боротьбі, що її провадить. Жадна партія не стоїть за його плечима, — він може розраховувати хіба що на кількох незалежних депутатів та бунтівників.

Томас Чалмерс. Сороч п'ять — п'ятдесят років. Просиві вуса. Ледь обважнілий. Гурман, особливо полюблює віскі з содою, хоч і має хворе серце. Щохвилини йому загрожує смерть, Досить ледачий та апатичний в емоційному житті. Ставленець великого капіталу в сенаті, він репрезентує один із занепадницьких штатів Нової Англії *, а сам є досвідчений майстер розмаїтих політичних махінацій. Аж ніяк не дурний. Має добрий розум та витривалу вдачу, щоб вести свою гру. Найвизначніша його риса — вміле пристосовництво.

Малий Т о м а с Чалмерс. Хлопчик на шість років. Міцний і здоровий, хоч бабуня його переконана в протилежному.

Елері Джексон Габард. Тридцять вісім — сорок років. Чисто виголений. Відомий на цілу країну журналіст. Великий, огрядний чоловік, з великою головою, великими руками — все в нього велике. Людина, що промениться добробутом, самовдоволенням та егоїзмом. Про моральність не має ані уявлення. Перекоаний індивідуаліст, холодний і безжальний, думав тільки про себе і не вірить ні в що, тільки в себе самого.

Ентоні Старкветер. Літній джентльмен, добре зберігся; тонкий, худорлявий; за всіма ознаками — це людина, що живе вельми стримано, трохи не аскетично. Один з тих, для кого тілесні розваги важать надто мало. Холодної вдачі; єдину має пристрасть — прагнення до влади. Правдиво владна людина. Він схожий на шуліку, що йому гострий розум та міцна вдача допомогли надбати багатство в сотні мільйонів. Одне слово, це промисловий та фінансовий магнат — найчистісінький, найтиповіший, якого можна здібати в Сполучених Штатах. Безперечно — людина він високоморальна, хоч його сувора мораль, мораль Нової Англії, зазнала в ньому певної зміни й перетворилася на мораль бізнесмена, таку ж сувору, таку ж безкомпромісову, — на мораль єзуїтську, властиву людині, котра вірить, що злом можна творити добро. Він цілком певний, що справу цивілізації і поступу покладено на його плечі та на плечі невеличкої групи людей, подібних до нього.

Місіс Старкветер. Безпорадна огрядна літня пані. Вона не похопилася за своїм чоловіком у його моральній еволюції. Це типовий витвір старих звичаїв, старих забобонів, старої ново-англійської етики. Місіс Старкветер дещо збивають з пантелику скажені темпи сучасного життя.

Конні Старкветер. Менша сестра Маргеріт, має двадцять років. Вдачею — цілковита протилежність Маргеріт. Жадної вродженої підлоти в ній нема, але ж не має вона й власної думки — вона безнадійно типовий витвір свого середовища. Весела, сміхотлива, здорова, миловида.

Фелікс Доблмен. Особистий секретар Ентоні Старкветера. Молодик, що коректно поводить у товаристві, цілком відповідає тим вимогам, що їх можна поставити до особистого секретаря такої людини, як Ентоні Старкветер. У Доблмена слабодуха, полохлива, мало не жіноча вдача.

Лінда Девіс. Покоївка Маргеріт. Молода жінка, років на двадцять п'ять; білява, родом скандинавка, хоч народилася в

Америці. Холодна жінка, замкнена в собі; обличчя має безвиразне, - завдяки кільком рокам покоївської практики,— а проте серце в неї гаряче і вона щиро віддана своїй господині. Навіть у біді вона від неї не відступилася б.

Джуліус Ратленд. Особа досить пересічна, типовий представник своєї професії.

Джон Джіфорд. Профспілковий агітатор. Людина з народу; вайлуватий, обмежений, як звичайно робітничі лідери, але серйозний та щирий. Тип вельми характерний.

Матсу Сакарі. Секретар японського посольства. Надміру чемний і розмовляв класичною книжною мовою. Вклоняється вельми часто.

Долорес Ортега. Дружина перуанського посла; яскрава й моторна, багато жестикулює при розмові, як то ведеться в Латинській Америці.

Сенатор Давсет. Вік — п'ятдесят років; добре зберігся.

Місіс Давсет. Гладка й літня пані.

ДІЯ І

Вітальня в будинку сенатора Чалмерса. Четверта година пополудні. Кімнату опоряджено в сучасному стилі. На першому плані ліворуч — застелений столик, наготовлений до чаю; на ньому є все, окрім чайника. На другому плані кону, праворуч від середини — головний вхід до кімнати. Є також двері й по боках, ліворуч та

праворуч.

Чалмерс та Габард сидять, вигідно розкинувшись у кріслах правобіч.

Габард *(по паузі, задумливо)*. Ніяк не збагну, чому ота стара шкапа Елсворт стала раптом дибки?

Чалмерс. Розгнівався. Вважає, що йому перешкодили вибити для себе всю олію з тарифної комісії. Та й це ж його остання сесія. Він заявив, що йде у відставку.

Габард *(пирхнув зневажливо; удає з себе пухатого старого)*. «Резолюція в справі розслідування причин високої вартості життя!» — і запропонував оту резолюцію старий сенатор Елсворт!.. Ну-ну! Ото вже старий цапур!.. То що ж ви тепер думаєте робити?

Чалмерс. А все вже зроблено.

Габард. Справді?

Чалмерс *(підкручуючи вуса)*. Її передали до Комісії обліку рахунків та контролю над видатками сенату.

Габард *(усміхаючись похвально)*. А ви в тій комісії голова. Бідолашний Елсворт! То шлях до загибелі, і проект саме на тім шляху.

Чалмерс. Елсворт уже буде у відставці, коли до того проекту дійде черга. А тим часом, перечекавши задля пристойності, сенатор Годж подасть проект іншої резолюції в цій справі. Його резолюція буде подібна до Елсвортової, але тільки назверх.

Габард *(киваючи головою вдоволено)*. І її відішлють до фінансової комісії, звідки вона протягом доби повернеться назад для виконання.

Чалмерс. До речі, «Картрайтів часопис», здається, вже перестав копірситися в громадських болячках.

Габард. А він ніколи того й не робив по-справжньому, хіба що викривав дрібних підприємців, які окупувалися з рекламою.

Чалмерс. Майте рацію,— журнал спритно приховує свої назадницькі тенденції.

Габард. А віднині приховуватиме їх ще спритніше. Таж я сам уступив до видавничої компанії. Мені Належить тепер контрольний пакет акцій *.

Чалмерс. Тож то я завважив, що тон журналу ледь-ледь змінився в останніх двох числах.

Габард (*киваючи*). Ми, проте, не кидаємо викривати болячки. Ми видрукували чудову серію статей про те, що для жебраків похилого віку конче треба поліпшити догляд та санітарні умови. Крім того, ми збираємося викрити «варварську Венесуелу» й навіч показати кепське врядування в тій темній країні.

Чалмерс (*кивав схвально й каже перегодом*). А тепер щодо Нокса... Саме задля цього я й запросив вас. Завтра він має виголосити промову. І нарешті потрапить нам до рук.

Габард. Я знаю про це. Все буде гаразд. Хлопці дістали вказівки, хоч їм і невідомо, про що йдеться; завтра о цій порі їхні депеші аж загудуть по телеграфних дротах.

Чалмерс (*твердо й гостро*). Цього добродія Нокса треба виставити на поглум, утопити в поглумі, знищити поглумом.

Габард. Зробимо собі сміх із нього. Покладіться в цьому на великий американський народ. Ото вже дрібні часописи, отам на Заході, попокрутяться І Вони там молилися на Нокса, як на бога. Нехай же тепер порегочуться з нього.

Чалмерс. А що збираєтеся робити ви?

Габард. За це не турбуйтеся. Я вже написав статтю для «Картрайтового часопису». Друкарня напоготові. Я передам її телеграфом по теплому сліду завтра ввечері. Слухайте-но...

Чалмерс (*перемовчавши*). А що там...

Габард. Тільки чи не завеликий ризик — щоб він виголошував промову?

Чалмерс. Це єдиний для нас вихід. Він ніколи не давав нам і найменшої нагоди. Наші хлопці ходили за ним слідком і вночі й удень. Приватне життя його бездоганне так само, як і громадське. Але тепер нам таки пощастило! Боги віддають його в наші руки. Ота промова більше пошкодить його впливові...

Габард (*перебиваючи*) ...ніж найміцніший коктейль.

Обоє сміються.

Та тільки не забудьте, що цей Нокс неабиякий спритняк! Він хоч кому завдасть перцю з маком. Ви певні, що йому таки й справді нічим буде підсилити свою промову?

Чалмерс. За це не турбуйтеся.

Габард. Але ж усякими правдами й неправдами факти можна таки роздобути.

Чалмерс (*рішуче*). Нокс не має жадних фактів, а самі лиш здогади, та ще необґрунтовані твердження жовтої преси.

Входить служник, оглядає чайний столик і заходжується на ньому порядкувати.

(*Стишуючи голос*). Він сам себе пошис в дурні. Його обвинувачення стануть йому бумерангом. Його промова звучатиме, як дешева сенсація в недільному додаткові, а не як довідний факт. (*Глянувши на служника*). Краще-но ходім звідси. Зараз тут зберуться чаювати...

Служник виходить.

Ходімо до бібліотеки та вкиньмо в рот по чарчині. (*Підводяться*).

Габард (*стиха й зловтішно*). І ось завтра Алі-Баба нарешті поплатиться.

Чалмерс. Алі-Баба?

Габард. Саме так ваша дружина величає його — отого Нокса.

Чалмерс. О, певне... а я за те й забув. Він може тепер і вішатись — нам слід лиш мотузкою його забезпечити.

Габард (*притишуючи голос, довірливо*). До речі, маленька дружня остоорога, сенаторе. Не так попускайте собі в Нью-Йорку. Є така собі пані — не будемо її називати, — і точаться плітки в нью-йоркських редакціях. Звісно, всім цим балачкам ми не даємо ходу. А все ж — тримайтеся берега!.. Якщо Герст це вишпигує, він так роздзвонить по всіх своїх газетах, що й біди не обженетесь.

Чалмерс, слухаючи, обурується щораз дужче і вже хоче відповісти; але з-за кону долинають голоси і він стримується.

Входить схвильована місіс Старкветер, — вона майже неприємна; за нею йде Конні Старкветер — свіжа, промениста й весела.

Місіс Старкветер (*вигукує з полегкістю*). Ох... Томе!

Чалмерс співчутливо бере її за руку й заспокоює.

К о н н і *(молода дівчина, сповнена енергії, кидає жваво)*. Така пригода, шваг্রে! Мама розхвилювалася страшенно... Ми наїхали на дитячий візочок. Наш шофер анітрохи не винний. Завинила сама жінка. Ми за ріг повертати, а вона якраз переходить вулицю. Але ми тільки зачепили той візочок. На щастя, дитині не сталося нічого, тільки-но випала на брук. Ото сміха було!.. *(Побачила Габарда)*. О, це ви, містєре Габарде! Як ся маєте? *(Ступав кілька кроків до нього й вітається)*.

Місіс Старкветер безпорадно озирається, шукаючи крісла; Чалмерс підводить її й садовить, заспокоюючи.

Місіс Старкветер. Ох, то було щось страшне! Дитина могла загинути. І я ще маю вірити, що такі особи люблять своїх дітей!

К о н н і *(до Чалмерса)*. Батько приїхав? Ми мали підхопити його тут. А де Медж?

Місіс Старкветер *(помітивши Габарда, неголосно)*. О, й ви тут, містєре Габарде...

Габард підходить до неї і тисне руку.

Ніяк не можу при звичаїтися до цих скажених темпів сучасного життя. Автомобілі — це ж диявольський витвір. Всі мчать кудись... Як була я ще дівчина, ми жили статечно й пристойно. Тоді був час на все: і подумати, й відпочити. Але тепер немає часу ні на що. Яким чином Ентоні дає собі раду — ніяк не можу збагнути. Але й те правда, що Ентоні людина надзвичайна.

Г а б а р д. Я переконаний, що містєр Старкветер і разу в житті не розгубився!

Ч а л м е р с. Хіба що коли упадав коло вас, мамо.

Місіс Старкветер *(ледь-ледь прикро)*. Я й цього не дуже певна...

К о н н і *(імітуючи поважний, діловий тон)*. Батько, мабуть, порадився спершу з компаньйонами, тоді передав справу на розгляд своїм юристам, і, коли вони доповіли йому, що в кандидатки немає ніякої ганджі, звівся із своїм записником, і в перші ж вільні півгодини запропонував мамі серце й руку.

Всі сміються.

І зиркнув на годинника щонайменше двічі протягом свого освідчення.

Місіс Старкветер. Ентоні не був тоді такий заклопотаний...

Габард. Він тоді ще не керував Сполученими Штатами.

Місіс Старкветер. Не знаю, чим він там тепер керує, але заклопотаний він страх — справи, політика й безумство; безумство, політика й справи. *(Замовкає, щоб віддихатися, і помічає стіл, наготовлений до чаю)*. Чай. Я б випила філіжанку чаю. Конні, я вип'ю філіжанку, а тоді, якщо твій батько забариться, ми поїдемо додому, *(До Чалмерса)*. Де Томмі?

Чалмерс. Поїхав кудись машиною разом, з Медж. *(Дивиться на чайний столик, а тоді на годинника)*. Вона має зараз повернутись.

Конні. Мамо, не сидім тут довго. Мені ще передягатися.

Чалмерс. О так, ще ж той обід... *(Позіхав)*. Я б не від того, щоб увечері побайдкувати...

Конні *(пояснює Габардові)*. Турецький повірений у справах... Ніяк не запам'ятаю, як його на ім'я. Але він такий кумедний... просто сміх. Він сьогодні дає обід на честь британського посла.

Місіс Старкветер *(підводиться з крісла, прислухаючись)*. А ось і Томмі.

З-за кону чути голоси Маргеріт Чалмерс та Томмі. Вона сміється, а Томмі запально чогось домагається. Маргеріт і Томмі з'являються на дверях і спиняються, тримаючись за руки, втопивши одне в одного очі, надто захоплені одне одним, щоб зауважити присутніх у кімнаті. Обоє у верхньому одязі.

Томмі *(сміючись)*. Ну, мамо!..

Маргеріт *(і сама сміється, але хитає головою)*. Ні.

Томмі. Спершу...

Маргеріт. Ні; ти мусиш бігти зараз до Лінди, мій хлопчику. Ми побалакаємо про це іншим часом.

Томмі помічає, що в кімнаті сторонні. Він визирав з-за дверей і бачить місіс Старкветер. І в ту ж мить випручує руку й підбігає до своєї бабуні.

Томмі (знати — він дуже її любить). Бабуню!

Вони обіймаються й цілуються. Маргеріт входить, вітаючись до присутніх, — цілує (можливо) Конні і холодно тисне руку Габардові.

Маргеріт (до Чалмерса). Коли ти вже тут, Томе, — прошу тебе, не тікай. (Вітається з місіс Старкветер).

Місіс Старкветер (повернувши Томмі обличчям до світла, стурбовано роздивляється на нього). Він схуд, Маргеріт.

Маргеріт. Навпаки, мамо...

Місіс Старкветер (до Чалмерса). Тобі не здається, Томе?

Конні (стиха до Габарда). Мама вічно тривожиться за його здоров'я.

Габард. А на мою думку, він моцак хлопчина.

Томмі (до Чалмерса). Я індієнин, — правда ж, тату?

Чалмерс (переконано киваючи головою). Найхоробріший індієнин з цілого плем'я.

На дверях з'являється Лінда; мабуть, вона шукає Томмі.

Чалмерс (помітив її). Он Лінда тебе шукає, вояче.

Маргеріт. Заберіть Томмі, Ліндо. Біжи мерщій, мій хлопчику.

Томмі. Ходімо разом, бабуню. Я покажу тобі щось таке... (Він тягне місіс Старкветер за руку. Протестуючи, але вельми втішена, вона дозволяє йому вести себе до дверей; Томмі водночас простягає другу руку до Лінди. Таким чином, тягнучи жінок обома руками, Томмі спиняється на порозі й обертається до Маргеріт. Пустотливо). Не забудь, мамо, — пізніше ми гулятимемо в розвідників.

Маргеріт (підходить до сина й пригортає його). Ні, Томмі. Мамі треба їхати на той нудний обід увечері. Але завтра ми з тобою пограємось обов'язково. (Томмі намурмосився й зиркає спідлоба). А куди ж подівся мій маленький індієнин?

Габард. Будь справжній індієнин, Томмі.

Томмі (випогодившись). Гарзд, мамо. Завтра... Якщо ти сьогодні не можеш.

Маргеріт цілує його. Виходять: Томмі, місіс Старкветер та Лінда.

Томмі веде їх обох за руки.

Чалмерс *(киває Габардові й каже йому стиха, простуючи до дверей праворуч)*. На нас чекає віскі.

Габард відходить від Конні й рушає за ним услід.

Конні *(докірливо)*. Якщо ви втечете, я теж не залишуся на чай.

Маргеріт. Зостанься, Томе. Батько ось-ось приїде.

Конні. Збереться ціла родина.

Чалмерс. Гаразд. Ми повернемося. Нам з містером Габардом тільки треба трохи погомоніти...

Чалмерс та Габард виходять праворуч. Маргеріт пригортає до себе Конні, скоряючись несподіваному пориву, цілує її і лагодиться йти.

Маргеріт. Я маю передягтися. Може, ти побудеш тут, дорогенька,— а раптом хто завітає? Саме час. *(Хоче вийти з кімнати, але Конні її перепиняє)*.

Конні. Медж. *(Маргеріт зупиняється й чекає, всміхаючись; Конні вагається)*. Мені треба побалакати з тобою про дещо, Медж. Ти не візьмеш того близько до серця? *(Маргеріт, усе ще всміхаючись, хитає головою)*. Я хочу тебе застерегти. Не те щоб хто подумав щось лихе, але...

Маргеріт *(тінь роздратування промайнула їй на обличчі)*. Якщо це стосується Тома, то можеш не казати, будь ласка. Ти ж знаєш, що він витинає часом неподобні речі. Але то мене вже не обходить, повір мені. *(Конні мовчить, а в Маргеріт зростає цікавість)*. Отже?

Конні. Йдеться не про Тома...

Пауза.

Йдеться про тебе.

Маргеріт. О!..

Конні. Я не знаю, як почати...

Маргеріт. Починай відразу, з найтяжчого,— отак спрожogu.

Конні. Все це несерйозне, звичайно, але... мама мордується через такі речі... Ти ж знаєш, яка вона старосвітня. А коли зважити на наше громадське становище — тобто батькове й Томове,— то, мабуть-таки, не гаразд ти робиш, що так часто зустрічаєшся з їхнім

запеклим ворогом. Він шпетить їх, де тільки може, ти ж знаєш. Та ще й та огидна промова, що він має виголосити завтра в Конгресі. Ти не бачила сьогоднішніх газет. Він збирається висунути якісь страшенні обвинувачення проти кожного з нас, проти наших друзів.

Маргеріт. Ти маєш на думці містера Нокса, звичайно. Але він не годен нікому завдати прикрощів, люба Конні.

Конні (*скипівши*). Ого, він не годен?! А хто ж як не він прилюдно обізвав батька крадієм?

Маргеріт. Коли це сталося? Я про це не чула.

Конні. Отже, знай: він сказав, що біржові магнати такі стали безпринципові, так пустилися берега, що ладні вкрасти навіть мишу в сліпого кошеняти.

Маргеріт. Не бачу, що спільного має з усім цим наш батько.

Конні. Він же мав саме його на оці.

Маргеріт. Ох ти ж дурненька! Він не міг маги саме батька на оці. Батька! Та наш батько й за холодну воду не візьметься, якщо йтиметься менш ніж за п'ятдесят чи й сто мільйонів.

Конні. А ти розмовляєш із ним, віддаєш йому стільки уваги в товаристві. Ти розмовляла з ним цілих півгодини на рауті в Дагделів. Ти гостиш його в себе, у власному домі – Томовому домі, – тоді як Томові він найзапекліший ворог.

Тим часом затильними дверима входить Ентоні Старкветер. Обличчя йому похмуре, він задуманий, наче дорогою обмірковує якісь важливі проблеми. Побачивши обох дочок, він зупиняється й непомітно наслухає.

Маргеріт. Ти помиляєшся, Конні. Нікому він не ворог. Він найвірніший, найчесніший чоловік з усіх, хто прагне справедливості.

Конні (*перебиваючи*). Він робить тільки шкоду, баламутить людей — оте базікало, демагог.

Маргеріт (*докірливо*). Ти переказуєш зараз чужі слова... батькові, мабуть. Так ганити його, неславити... бідного, любого Алі-Бабу...

Старкветер (*підкахикує, щоб його зауважили*). Гм...

Маргеріт і Конні враз обертаються до нього.

Маргеріт і Конні. Тато!

Обидві підходять до батька й вітаються. Маргеріт — перша.

Старкветер *(тоном ділової людини, що не любить зайвих слів)*. Чудово, дякую вам. Почуваюся дуже добре. А що то за Алі-Баба? Хто це такий?

Маргеріт дивиться в жартівливим докором на Конні.

Конні. Містер Говард Нокс.

Старкветер. А чому він, власне, Алі-Баба?

Маргеріт. То я йому таке прізвисько приклала. Алі-Баба в розбійницькій печері... Пригадуєш арабські казки — «Тисяча й одна ніч»?

Старкветер *(суворо)*. Я вже давно хочу побалакати з тобою, Маргеріт, про ту людину. Ти знаєш, що я ніколи не втручався в твоє особисте життя, відтоді як ти вийшла заміж, ані в твоє й Томове господарювання. Але цей добродій Нокс... Я чув, що ти навіть приймаєш його тут, у своєму домі?..

Маргеріт *(перебиваючи)*. Він має завітати сюди й сьогодні, ось, може, навіть цю хвилину.

Конні, не криючись, гнівається на Маргеріт.

Старкветер *(незворушно провадить далі)*. До твого дому — до тебе, моєї дочки й дружини сенатора Чалмерса. Я вже сказав, що ніколи не втручався в твої справи, відтоді як ти вийшла заміж. Але історія з отим Ноксом переходить межі особистого життя. Це вже політична справа. Той чоловік — ворог нашого класу, підбурювач. Навіщо він тобі здався?

Маргеріт. Бо він мені до вподоби. Він така людина, що я пишаюся його дружбою. Я хочу, щоб на світі було більше таких людей, як він, багато більше. І я завше вбачала в ньому тільки найшляхетніше й найчесніше. Та й кумедно це — дивитись, як одна порядна людина може збурити ваш спокій,— спокій промислових багатирів і вершителів людської долі. Признайся, тату, адже ж і ти збурився спокою, правда? Нокс має бути тут за кілька хвилин, і спокою ти вже не відчуватимеш. А чому? Бо це така справа, що переходить межі особистого життя. І це твоя справа, а не моя.

С т а р к в е т е р . Отой добродій Нокс— небезпечна особа, і я не хочу, щоб хто з моєї родини мав із ним будь-які стосунки. Він не джентльмен.

М а р г е р і т . Звісно, він усім у житті завдячує тільки собі, як і те правда, що він не має грошей.

К о н н і (*перебиваючи*). Він твердить, що гроші — то крадіжка, принаймні гроші в руках у заможних людей.

С т а р к в е т е р . Він хам і невіглас.

М а р г е р і т . Скільки я знаю, він закінчив Орегонський університет.

С т а р к в е т е р (*глузливо*). Університет свинопасів. Але мені не про це йдеться. Він демагог, збуджує низькі пристрасті в юрби.

М а р г е р і т . Невже ти хочеш сказати, що його вимога заборонити дитячу працю, що його виступи на захист наших лісів та інших природних багатств країни,— що це збуджує низькі пристрасті в юрби?

С т а р к в е т е р (*нетерпляче*). Ти нічого не розумієш. Коли я кажу, що він небезпечна особа, то це тому, що він загрожує підвалинам нашого суспільства, що він загрожує нам,- нам, що створили цю країну і дбають за її добробут.

Конні, відчуваючи, що розмова набирає гострого тону, відходить убік.

М а р г е р і т . Вам, тобто промисловим багатилям,— магнатам і монополістам?

С т а р к в е т е р . Називай це як хочеш. Але без нас країна потрапила б до рук мерзотників, таких, як оцей добродій Нокс, наприклад,— і зруйнувалася б дощенту.

М а р г е р і т (*докірливо*). Він не мерзотник, тату.

С т а р к в е т е р . Він сентиментальний мрійник, наївний химерник. Безглузде блягузкання таких, як він, вкладає бомбу й ножа до рук убивці.

М а р г е р і т . А все-таки він порядна людина, хоч і не поділяє твоїх політичних і економічних поглядів. Небо єдине знає, як рідко трапляються нині порядні люди.

С т а р к в е т е р . Мене не обходить його порядність чи його мотиви. Річ у тім, куди він хилить. Я згоден, що з натури він злочинних нахилів і не має. Я не заперечую цього. Але тим-то він і небезпечний.

М а р г е р і т . Тільки-но я подумаю, з якими злиднями й

стражданнями він намагається боротись,—як бачу в ньому лише силу, що прагне чинити добро. Він живе не для себе, а для людей. От саме через те він і не має грошей. А в тебе — хто й знає, скільки ти маєш мільйонів... Але ж ти завше дбав тільки про себе.

Старкветер. Я теж присвятив життя своє людям. Я даю людям працю. Я даю їм засоби до існування. І я добре розумію відповідальність, що покладає на мене моє багатство.

Маргеріт. А як же діти, що гибіють на фабриках? Чи то конче потрібно? Ти, що орудуєш мільйонами,— скажи!.. Як болить мені серце за тих бідах! Як я завше хотіла зробити щось для них — змінити їхнє життя так, щоб не мусили вони працювати, щоб не було в них украдено дитинства. Адже це крадіжка, що безжурне їхнє дитинство ви перекарбували на гроші!.. Ось чому мені подобається Говард Нокс. Він називає крадіжку крадіжкою. Він намагається зробити щось для тих дітей. А що ти для них робиш? ..

Старкветер. Сентименти, та й годі. Проблема ця надто складна й заплутана,— тий не можеш цього збагнути. Жадна жінка не зможе цього збагнути. Тим-то й проймають вас так сентименти. І цей Нокс також — тільки емоції в голові... Дев'яносто мільйонів душ — спробуй-но врядувати цими людьми за допомогою емоцій чи абстрактних понять про право й справедливість!

Маргеріт. А якщо відмовитись від права й справедливості, то що ж залишається?

Старкветер. Наш світ — це практичний світ, і ним мають керувати практичні люди — мислездатні, а не недоумки, що голови їм задурено старосвітніми ідеями французьких енциклопедистів та бунтарів.

Маргеріт виказує ознаки нетерплячки, але не через сутичку з батьком — просто їй треба передягтися.

Не забувай, дочко, що твій батько прочитав не менше книжок, аніж будь-який випускник свинопасячого університету. Я теж, як був студент, носився а теоріями вселюдського щастя, й справедливості, теж у мріях кохався. Я не знав тоді, яка хитлива, яка непевна й слабка людська плоть. Але з часом я став дорослий. А деякі люди ніколи не стають дорослі. Оце ж і клопіт з Говардом Ноксом. Він ще й досі мрійник, і то небезпечний. *(Замовкав на хвилю, а тоді ще дужче стискав тонкі губи). Але тепер уже йому каюк.*

Маргеріт. Що ти цим хочеш сказати?

Старкветер. Завтра він має виголосити промову в Конгресі і муситиме дати докази тих тяжких обвинувачень, які висуває проти уряду, проти нас, керманичів багатства, якщо тобі хочеться. Але він не зможе подати жодних доказів і пошіє себе в дурні перед очима в цілої країни. Оце й буде політичний кінець містерові Алі-Бабі та його мрії.

Маргеріт. Це чудові мрії... Коли б більше таких мрійників, ці мрії здійснилися б напевне. Зрештою-бо, тільки мрійники — творці всього на світі і тільки вони не вмирають. І може, ти зрозумієш, що мрійника не так і легко занапастити... Але даруй, тату, я вже не можу сперечатися тут з тобою. Мені треба швидше змінити одяг. *(До Конні)*. Привітай, будь ласка, гостей, моя люба. Я зараз повернуся.

Входить Джуліус Ратленд. Маргеріт іде йому назустріч, тисне руку.

Прошу пробачити мені ласкаво,— я на хвилинку мушу вас залишити.

Ратленд *(вітаючись із іншими)*. Тут, я бачу, родинна нарада.

Маргеріт *(ідучи до затільних дверей)*. Ні; дискусія про мрійників та мрії. Полишаю вас стати в обороні їх замість мене.

Ратленд *(уклоняючись)*. З великою охотою. Мрійники — правдива підпора життя. А втім... про яку мрію тут ішлося? І хто мрійник?

Маргеріт *(спинившись на дверях)*. Мрія — про соціальну справедливість та рівноправність. Мрійник — містер Нокс.

Ратленд настільки стає роздратований, що Маргеріт затримується на порозі і втішено прислухається до його слів.

Ратленд. Отой добродій! Він зневажає й тяжко кривдить церкву — моє покликання. Він...

Конні *(перебиваючи)*. Він каже, що священники обкрадають бога. Пригадую, одного разу він заявив, що був тільки один справжній християнин, та й той загинув на хресті.

Маргеріт. То він цитував Ніцше.

Старкветер *(до Ратленда, вдоволено посміхаючись)*. Дався ж він вам узнаки!

Ратленд *(стримуючи лють)*. Ніцше — богохульник, сер. І

кожен, хто читає або цитує Ніцше,— так само богохульник. Лихий то знак для майбутнього Америки, якщо на таку згубливу літературу повелася мода.

Маргеріт (*перебивав йому, сміючися*). Полишаю оборону їх у ваших руках, шановний панотче. Не забудьте — оборону мрійників та їхніх мрій.

Маргеріт виходить.

Ратленд (*хитаючи головою*). Не можу я збагнути, що коїться з нинішнім поколінням. Ось ваша дочка, наприклад. Десять років тому вона була мені за ревну й щиру помічницю в усіх наших дрібних добродійствах.

Старкветер. А тепер вона занедбала добродійство?

Конні. Її обходять тепер тільки робітничі селища та дитячі садки.

Ратленд (*зловісно*). Отож такі письменники, як Ніцше, та особи, що його читають, як Нокс,— саме й завинили в усьому.

Входять сенатор Давсет та місіс Давсет. Ковні йде їм назустріч; вони вітаються. Ратленд уже знайомий із місіс Давсет, і Конні знайомить його з сенатором Давсетом.

Тим часом Старкветер, не вітаючись із прибульцями, своїм звичасм переходить праворуч на передню частину кону, сідає в крісло, добуває з внутрішньої кишені піджака тоненького записника і поринає в читання.

Давсет та Ратленд проходять удвох ліворуч і сідають там у глибині; Конні та місіс Давсет улаштовуються за чайним столиком ліворуч. Конні дзвонить по служника.

Місіс Давсет (*значливо поглядає на Старкветера й каже, стихивши голос*). Це ваш батько, чи не правда? Я так хотіла познайомитися з ним.

Конні (*стиха*). Він, знаєте, чудний... Він може ні на кого не звертати уваги, підвестися й піти собі, не сказавши навіть «до побачення».

Місіс Давсет (*порозуміло*). А якже, розумію,— людина, що вершить такі великі діла... Голова йому повна широких задумів!.. Ваш батько — надзвичайна людина! Чоловік мій каже, що нині він з усіх найвидатніший — могутніший за десятків президентів, англійського короля, німецького кайзера, за всіх гуртом.

Служник вносить чайника. Конні розливає чай. Падають відповідні

фрази: «Дві грудочки?» — «Одну, будь ласка». — «Цитрину?» — тощо.

Ратленд та Давсет підходять до столика по чай і тут залишаються, Конні, допитливо глянувши на батька й завагавшись на мить, наливає йому філіжанку чаю і кладе на тарілочку печиво, а тоді передає все це

Давсетові, що бере в неї в рук чай із певним острахом.

К о н н і . Будьте такі ласкаві, передайте це татові, сенаторе.

ПРИМІТКА: До кінця цієї дії Старкветер тримається осібно, немов король, що сидить на троні. Гостей він приймає нарівні з господинею — Маргеріт. Він посилає по тих, хто йому потрібний. Люди приходять і виходять, як він того бажає. Все це справляє враження, — може, воно й несвідомо в нього, — що він усюди перший. Усі визнають його перевагу, і небезпідставно. Тільки Маргеріт аж ніяк його не боїться; а проте й вона дозволяє йому поводитися в її вітальні так, як йому заманеться.

Давсет несе філіжанку з чаєм і тарілочку з печивом через увесь Кін до Старкветера. Старкветер спершу не помічає його.

К о н н і *(стежачи за ними)*. Чай, тату... чи не вип'єш ти філіжанки чаю?

Протягом наступної сцени між Старкветером і Давсетом останній безпорадно тримає в руках Чай і печиво, почувавши себе дуже незручно. В той же час Ратленда частують чаєм за столом; він розмовляв з двома дамами.

С т а р к в е т е р *(глянув спершу на Конні, потому зазирнув до філіжанки з чаєм. Буркав щось, відмовляючись, а тоді зводить очі на чоловіка, що стоїть перед ним. Негайно зортає швидко записника, заклавши пальцем ту сторінку, де він читав)*. О, ц е в и .

Д а в с е т *(почуває себе дуже ніяково, але всіма силами намагається того не показати)*. Яка приємна несподіванка, містере Старкветере, здибати вас тут! Надзвичайно приємна! Я й гадки не мав, що ви полюбаєте такі легкі розваги.

С т а р к в е т е р *(гострим і владним тоном)*. Чому ви не прийшли сьогодні вранці, коли вас викликано?

Д а в с е т . Я занедужав... лежав у ліжку.

С т а р к в е т е р . Це не виправдання, сер. Коли до вас посилають, ви повинні з'являться. Зрозуміло? Проект закону повернено назад. Чому його повернено? Ви обіцяли Доблменові з'ясувати.

Д а в с е т . Сталася помилка. Таке буває...

С т а р к в е т е р . Що там скоїлось у комісії? Ви більше не маєте впливу в сенаті? Якщо ні, то скажіть, і я знайду кого іншого,

хто має.

Д а в с е т *(обурено)*. Я не приймаю такого ставлення до себе, містере Старкветере. В мене також є самолюбство... *(Старкветер рохкає скептично)*. Я людина порядна... *(Старкветер рохкає)*. Я посідаю поважне становище у своєму штаті. Ви забуваєте, сер, що в адміністрації нашого штату я обіймаю не останню посаду.

С т а р к в е т е р *(уривав йому мову так гостро, що Давсет упускає філіжанку й тарілочку додоу)*. Не вишкіряйте до мене зуби!.. Я можу піднести вас або знищити!.. Адміністрація вашого штату у мене в кишені. *(Давсет здригається — то для нього новина. Щоб приховати своє замішання, він нахиляється позбирати розбитий посуд)*. Покиньте черепки! Я розмовляю з вами. *(Давсет покійно випростується. Донні, що стежила за ними, дзвонить по служника)*. Я купив адміністрацію вашого штату і заплатив за неї. Ви - тільки-но рухоме майно, яке я дістав із тією зграєю. З вас зроблено сенатора за моїм наказом... Вам це ясно? Зрозуміло?

Д а в с е т *(скоряючись)*. Я... я розумію.

С т а р к в е т е р . Той законопроект треба провалити,

Д а в с е т . Так, сер.

С т а р к в е т е р . Нишком, не знімаючи галасу. *(Давсет киває головою)*. Тепер можете йти.

Похнюплений Давсет відходить до гурту біля чайного столика. Ч а л м е р с та Г а б а р д , сміючися, входять з правого боку; глянувши на Старкветера, вони відразу тверезішають. З ним вони не ручкаються. Старкветер ледь відповідає на Габардів уклін.

Томе, ти мені потрібний.

Габард розуміє його натяк і відходить до чайного столика. Входить сл у ж н и к . Конні показує йому на розбиту філіжанку й тарілочку. Поки служник усе те прибирає, Старкветер мовчить. Він гортає свого записника, а Чалмерс стоїть перед ним ні в сих ні в тих. При чайному столику точиться жвава розмова. Габард вітається з усіма й бере філіжанку, а може, й відмовляється від чаю. Служник виходить.

С т а р к в е т е р *(закладає пальцем сторінку в записнику й гостро зиркає на Чалмерса)*. Томе, твої походеньки та посиденьки в Нью-Йорку мусять припинитись. Зрозуміло?

Ч а л м е р с *(здригнувшись)*. Це вам Габард наплескав!

С т а р к в е т е р . Ні, зовсім не Габард. Я маю інші джерела.

Ч а л м е р с . То така дрібниця...

С т а р к в е т е р . Я знаю все, і знаю дуже добре. Коли хочеш, можу познайомити тебе з усіма деталями. Я знаю все. Дискутувати тут нема про що — треба це припинити, і край.

Ч а л м е р с . Мені й на думку не спадало, що я був... такий... необережний...

С т а р к в е т е р . Ніколи не забувай, що кожний нерозважний вчинок людини з таким становищем, як твоє,— це непростима необережність. На нас покладено великий і важливий обов'язок. На наших плечах відповідальність за долю дев'яности мільйонів душ. Вони пропадуть, якщо ми занедбаємо свій обов'язок. Темні демагоги збуджують ниці інстинкти в народі. Якщо вони допнуться свого — загинуть і вони, й країна, й уся цивілізація. Нам не треба нового середньовіччя.

Ч а л м е р с . Далекі, я не уявляв, щоб якісь дрібниці й так багато важили...

С т а р к в е т е р *(знизвавши плечима й підвівши брови)*. Де ж би тобі це уявити! Адже ти лише коліщатко в машині. Я та ще кілька чоловік, що згуртувалися біля мене, ми — машина. А ти лише коліщатко, але занадто потрібне,— і нам шкода тебе втратити...

Ч а л м е р с . Втратити?.. Мене?..

С т а р к в е т е р . Досить мені ворухнути рукою, будь-коли — ти зрозумів? — будь-коли, і тобі каюк. Ти керуєш своїм штатом. Дуже добре. Але не забудь, що коли мені заманеться, то від твоєї крамнички завтра тільки мокре місце лишиться. Я знаю, ти не можеш переробити своєї вдачі, але, хоча б заради великих наших завдань, ти мусиш бути обережний! Нам доводиться використовувати й, недосконале знаряддя — слабких людей. Але ж ти — неприторенний гурман, одно все розкошуєш, потураючи бажанням свого тіла... І п'єш ти надміру. В тебе кепське серце... О, мені доповідає про все твій лікар. Отож не клей із себе дурника і не ший у дурні нас!.. Крім того, не забувай, що твоя дружина — моя дочка. Вона сильна жінка, і ми обоє можемо з неї пишатись. Будь обережний, щоб не вводити її у славу.

Ч а л м е р с . Гаразд, я буду обережний. Та коли ви вже зняли... е... про це мову, то я хотів би побалакати з вами докладніш.

Пауза. Старкветер ніяк не реагує на його слова.

Йдеться про того добродія Нокса та Медж. Він відвідує нашу

господу. Вони нерозлучні товариші-друзяки.

С т а р к в е т е р . Справді?

Ч а л м е р с (*хапливо*). О, в мене нема й крихти підозри або що — запевняю вас. А втім, ви ж не заперечуватимете, що вашій дочці, а моїй дружині, аж ніяк не випадає приятелювати з отим запеклим анархістом, що раз у раз нападає на нас і на наш лад.

С т а р к в е т е р . Я почав був розмовляти з нею на ту тему, але мені перебили. (*Насуплює брови й щось обмірковує*). Вона тобі дружина. Чому ти не візьмеш її в шори?

У двері на другому плані входить місіс Старкветер,
роздивляється навколо, вітається до присутніх, а тоді, вгледівши свого
чоловіка, прямує до нього.

Ч а л м е р с. А що я можу вдіяти? Вона має таку саму запеклу вдачу, як і ви. А крім того, мені здається, що вона знає дещо про мене... дещо про мої... гм... розваги...

С т а р к в е т е р (*з притиском*). Невинні розваги?

Чалмерс тільки-но зібрався відповісти, коли помітив, що наближається
місіс Старкветер.

Місіс Старкветер (*каже роздратованим, невдоволеним тоном, а Старкветер тим часом заглиблюється в свого записника*). О, ти тут, Ентоні... і розмовляєш про політику, як звичайно. Ну, то я вип'ю філіжанку чаю, і ми повинні рушати. Томмі виглядає далеко не так добре, як я б того бажала. Маргеріт любить його, але приділяє йому надто мало уваги. Не знаю, що воно діятиметься на світі далі, коли вже дожилися ми до того, що матері не знають, як виховувати своїх власних дітей. Ось хоча б Маргеріт з її дитячими садками по різних нетрищах — вона дбає за першу-ліпшу чужу дитину, тільки не за свою власну!.. А якби не то Маргеріт до церкви так ретельно ходила! Містер Ратленд невдоволений з її поведження... Я хотіла з нею побалакати... але ліпше зроби це ти, Ентоні. Маргеріт чомусь ніколи не рахувалася зі мною. Вона завше чинила тільки так, як їй було до вподоби... як і ти, між іншим. За моїх часів діти шанували своїх батьків... А все — через оту несамоовиту метушню, всі кудись поспішають... На все бракує часу. Ось і я - сьорбну зараз чаю та й мушу бігти... Конні треба ще передягтися на той обід.

Місіс Старкветер переходить до столика й вітається до гостей у властивій їй манері; Конні подає матері філіжанку в чаєм, Чалмерс шанобливо чекає, що ще скаже йому Старкветер.

С т а р к в е т е р (зводить на нього очі, відірвавшись від записника). Тим часом — це все, Томе.

Чалмерс відходить до інших гостей, коли це з-за дверей долинають голоси і входить Маргеріт разом з Долорес Ортегою, дружиною перуанського, посла, та Матсу Сакарі, секретарем японського посольства, — їх вона зустріла в передпокої. Чалмерс повертається й простує назустріч тій групі. З Долорес Ортегою він знайомий, — отже вітається з нею, а з Сакарі його тільки зараз знайомлять.

Маргеріт проходить поміж гостями, вітаючись до них. Тоді заступає Конні коло чайного столика й наливає чай для новоприбулих. Гості розбиваються на групи й сідають так: Чалмерс і Долорес Ортега; Ратленд, Давсет і місіс Старкветер; Конні, місіс Давсет і Габард.

Чалмерс передає чай пані Долорес Ортезі.

Сакарі затримується біля столика, чекаючи на свою філіжанку чаю й розмовляючи з Маргеріт, Чалмерсом та іншими.

М а р г е р і т (передаючи філіжанку Сакарі). Мені дуже незручно частувати вас таким напоєм... Я переконана, що вас аж кидає від нашого варварського способу запарювати чай.

С а к а р і (вклоняючись). Маєте рацію — ваш американський чай, так само як і англійський, не має нічого спільного з тим чаєм, що його п'ють у моїй країні. А втім, до всього при звичаюєшся, знаєте. Я споживав американський чай ще багато років тому, коли вчився в Йелі *. То було щось нечуване, і я зовсім розгубився, запевняю вас, — але спочатку, тільки спочатку. А ось зараз мені здається, що я починаю... Як би його висловитись?.. починаю ставитися терпиміше до чаю, запареного за вашим способом.

М а р г е р і т. Ви вельми поблажливі до наших вад, пане...

С а к а р і (вклоняючись). Навпаки, я не помічаю, зовсім не помічаю жадних вад у вашій чудовій країні.

М а р г е р і т (сміючися). Ви дуже чемні, містере Сакарі.

На порозі з'являється Нокс і на хвилику спиняється нерішуче.

С а к а р і (помітивши Нокса, обводить поглядом присутніх — до якого б гурту йому приєднатись). Якщо дозволите, я

полишу вас, аби поласувати цим... чаєм. *(Приєднується до гурту, що складається з Конні, місіс Давсет і Габарда).*

Нокс підходить до Маргеріт. Його рухи трохи незграбні,— знати, що він не звик бувати в такому товаристві, Він вітається з Маргеріт і з тими, хто поруч неї.

Н о к с *(до Маргеріт)*. Не знаю, навіщо я сюди прийшов. Тут мені не місце. Все тут у вас якесь дивне...

М а р г е р і т *(безжурно каже, готуючи йому чай)*. Якщо ви справжній Алі-Баба — то ваше місце саме тут, у печері, де причаїлися сорок розбійників. Але ваш годинник та гаманець тут у безпеці, далекі,— їм не загрожує нічого. *(Нокс робить заперечливий рух,— йому не сподобався її легковажний тон)*. Не наганяйте на себе серйозності. Треба ж часом і перепочити. Ви живете занадто напружено. *(Киваючи на Старкветера)*. Он сидить можновладець, отой дракон, що ви його намагастесь обернути в попіл. *(Нокс дивиться на Старкветера, видимо вражений її словами)*. То людина, що тримав в своєму кулаці всі страхові компанії, банки й трести, що володіє металургійними та сталеливарними підприємствами, шахтами й корабельнями та ще бозна-чим, людина, в сто крат могутніша за всіх Ротшільдів *, людина, що провалила вашого законопроекти про дитячу працю, людина, що гальмує всі інші реформаційні заходи, за які ви боретесь. Коротко кажучи,— мій батько.

Н о к с *(пильно дивлячись на Старкветера)*. Я мав би впізнати його з фотографій. Але чому ви так кажете?

М а р г е р і т. Тому, що все це правда. *(Він мовчить)*. А що,— хіба ні? *(Вона сміється)*. О, не треба — можете не відповідати. Ви ж знаєте, що це правда, гірка правда. Це таки печера розбійників. А онде серед них містер Габард— видатний журналіст, повірник корпорацій.

Н о к с *(із виразом огиди)*. Знаю я його. Спершу він викривав махінації нафтопромисловців. А згодом, поладнавши з ними, став писати навпаки. Він тепер першорядна зірка у Картрайта, відтоді як журнал змінив свій напрямок і ступив на реакційний шлях. Я знаю його — абсолютно нечесна людина. Ні, таки справді я Алі-Баба, і таки справді не розумію, чому я тут!

М а р г е р і т. Ви тут, сер, бо я зажадала, щоб ви прийшли.

Н о к с. Та що ж ми маємо спільного, ви і я...

Маргеріт. Майбутнє.

Нокс (*із притиском, кидаючи на неї пекучий погляд*). Інколи мене починає лякати сучасне. (*Маргеріт дивиться на нього сполохано і водночас не може стримати радості*). Я боюся за вас.

Маргеріт (*хапливо*). Не дивіться на мене так. Ваші очі блищать. Можуть звернути на нас увагу й бозна-що подумати...

Нокс (*зняковіло, незграбно*). Я й гадки не мав, що я... що я дивився на вас... так, що...

Маргеріт. Я поясню вам, чому ви тут. Тому що я по вас послала.

Нокс (*гаряче*). І я прийду, коли б ви не послали по мене, і піду, куди б ви мене не послали.

Маргеріт (*докірливо*). Стривайте, стривайте...

Йдеться про завтрашній виступ. Я чула багато розмов... Усі бурчать, та нарікають, та віщують лихе. Я знаю, що вам ніколи, і мені не слід було б запрошувати вас до себе. Але не було іншого виходу, а я так турбувалася.

Нокс (*втішено*). Як дивно, що ви — отака, яка ви є,— живучи серед них... і раптом цікавитеся долею простолюду.

Маргеріт (*розважливо*). Я виглядаю, немов зрадниця у власному таборі. Адже ж, як і батько мій колись,— я теж кохалася колись у мріях. Ще як була я дівча,- начиталася книжок соціальних мрійників - Платонова «Республіка», Морова «Утопія»...*

Нокс слухає надзвичайно уважно, очі йому блищать, він ловить кожне її слово.

І я мріяла, що зможу хоч трошки наблизити ту благодайпу еру, коли на світі запанує вселюдська справедливість. Глибоко в душі я вирішила присвятити себе служінню людськості. Лінкольн став мій герой — такий він полишився й досі. Але я була тільки дівчина, та й серед кого жила я, щоб знайти правильний шлях?.. Як саме почати? Життя мені застувало тисячі обмежень, відгороджувало тисячі забобонів та упереджень. Усі сміялися з мене, тільки-но я заводила про це мову. Що я мала робити? Я була тільки жінка. В мене не було ніяких прав, я не мала права голосу, Я мусила мовчати. Я мусила сидіти згорнувши руки. Діяли тільки, чоловіки, пишаючися своєю мудрістю, вони голосували, виступали з трибун, урядували... Місце для жінок обмежувалося їхньою господою, а верховодили всім гордовиті чоловіки.

Нокс. Отже, ви розумієте, чому я обстоюю рівноправність жінок.

Маргеріт. Я спостерігала життя — чи то мені так здавалося. Влада! Я рано збагнула, що таке влада. Мій батько мав у руках владу. Він був магнат — здається, саме це відповідна назва. Влада — ось що було мені потрібне. Але ж як її здобути? Я була тільки жінка. І я знову поринула в мрії... Я вирішила, що шлюб допоможе мені здобути владу і міць. Оце вам провідна нитка до того, що відбувалося в мені. Я познайомилася із своїм майбутнім чоловіком. Він був ставний, здоровий і дужий, спортсмен, багатий та політичний діяч з великим майбутнім. Батько сказав мені, що, коли я одружусь із ним, він зробить з нього господаря штату, губернатора, пошле його до сенату. Оце ж бо й усе.

Нокс. А далі?... Далі?..

Маргеріт. Я одружилась. І зрозуміла, що владою керують сили багато могутніші за ті, що я їх собі уявляла. Вони відібрали в мене чоловіка й обернули його на політичного підручника батькові. А я не здобула собі ні влади, ані прав. Що могла я подіяти? Вони перемогли. Тоді пройняла мене нова думка. Майбутнє належить дітям. Отже, тут зможу я докласти своїх жіночих рук, — адже я мати. Чудово. Що кращого могла я вдіяти за те, як дати світові здорового сина та виплекати його, зробити з нього порядну й корисну людину, — чисту, Шляхетну й діяльну. Якщо мені пощастить з ним, то, може, він здійснить мої дівочі мрії. Може, він перетворить світ на кращий, — здоровіший і щасливіший для всіх людських створінь. Я обрала саме цей шлях — шлях материнської повинності в усьому. Ось чому занедбала я нікчемну церковну благодійність і взялася влаштовувати порядні житла для робітників, організовувати дитячі садки, щоб ясніше було майбутнє для безпорадних маленьких хлопчиків та дівчаток.

Нокс. Ви надзвичайна жінка! Тепер я розумію, чому я так слухняно приходжу, коли ви просите мене прийти.

Маргеріт. А тоді з'явилися ви. Ви були такий незвичайний. Мені здалося, — ви лицар, що змагається з вітряками, мрійник, що повстає проти всіх владарів та привілеїв, що намагається вирвати майбутнє щастя в майбутнього і дати його людям зараз, тепер. Я була певна, що вас занепасть. А проте ви ще й досі тут і змагаєтесь завзято. І та завтрашня ваша промова...

Чалмерс (*підійшов до них, тримаючи в руках філіжанку Долорес Ортеги*). Так-так, ота промова... Як ся маєте, містере

Ноксе? *(Тиснуть один одному руки)*. Філіжанку чаю, Медж. Для місіс Ортеги, Дві грудочки, будь ласка. *(Маргеріт наливає чай)*. Ця ваша промова всіх розбурхала. Завтра ви збираєтеся завдати нам добрячого гарту, як мені здається.

Н о к с *(посміхаючись)*. Але не більше, ніж на те за-
слуговано.

Ч а л м е р с . Скажете правду, всю правду і тільки правду?

Н о к с . Саме так.

Ч а л м е р с *(беручи з рук Маргеріт філіжанку)*. Повірте мені,—ми не такі вже чорні, як нас малюють. До цього питання можна підійти з двох боків. Так само, як і ви, ми хочемо тільки добра. І ми не втрачаємо надії, все ще не втрачаємо надії перетягти вас на свій бік.

Нокс хитає головою, посміхаючись.

М а р г е р і т . О, Томе, не крути! В тебе ж надія зовсім на інше. Ти сподіваєшся скрутити йому в'язи.

Ч а л м е р с *(посміхаючися похмуро)*. Так здебільшого трапляється, коли люди не знаходять спільної мови... *(Лагодиться відійти; каже Ноксові)*. Ви могли б вершити великі діла, якби йшли з дами. А виступаючи проти нас, ви не досягнете нічого, анічогісінько. *(Вертається до Долорес Ортеги)*.

М а р г е р і т *(хапливо)*. Бачите. Ось чому я так стри вожилася, чому по вас послала. Навіть Том не заперечує, що тим, хто не йтиме з ними, вони скрутять в'язи. Ваша промова небезпечна для них. Ви знаєте, як твердо врякують вони в Конгресі, як легко їм стулити рота такій людині, як ви, А проте вони,— і з доброї волі,— дають вам нагоду виголосити промову. Чому?.. Чому?

Н о к с *(посміхаючись)*. Я знаю, що вони планують. Вони чули мої звинувачення. Вони гадають, що я виголошу підбурну промову, і тішать себе думкою, що їм пощастить злапати мене — мовляв, жадних доказів я не маю. Вони ладні на будь-що, аби мені дозолити. Вони прагнуть взяти мене на сміх. Телеграфні агентства, вашінгтонські кореспонденти — всі напоготові, аби в усіх газетах по цілій країні виставити мене на поглум. Але я цілком готовий, я маю...

М а р г е р і т . Докази?

Н о к с . Так.

М а р г е р і т . Зараз?

Н о к с . їх привезуть мені сьогодні ввечері — документи, фотокопії документів, довідки...

М а р г е р і т . Не кажіть мені нічого. Тільки будьте обережні! Будьте обережні!

М і с і с Д а в с е т (*вдаючись до Маргеріт*). Допоможіть мені, місіс Чалмерс... (*Показуючи на Сакарі*). Містер Сакарі сміється з мене.

М а р г е р і т . Не може бути.

М і с і с Д а в с е т . Але ж сміється!.. Він був такий нечемний...

Ч а л м е р с (*під'юджуючи в жарт місіс Давсет*). Нечемний!.. О, Сакарі!

С а к а р і . Шановна леді з ласки своєї шуткують...

М і с і с Д а в с е т . Він був такий нечемний, що попросив мене пояснити, чому в нас такі високі ціни. Містер Давсет пояснює це тим, що люди в нас занадто заможні.

С а к а р і . Яка надзвичайна країна! Люди тут бідні, бо мають забагато грошей.

Ч а л м е р с . Чи ж не від того підскочили ціни, що в обігу надміру золота?

М і с і с Д а в с е т . Містер Сакарі висловив таку думку сам, а коли я погодилася з ним, він же почав проти неї сперечатися. Він поводитьсь зі мною страх як негречно.

Р а т л е н д (*відкахикнувшись, каже так солодко, немов мастить єлеєм*). Все лихо з пиятики. Спиртові трунки, алкоголь — ось що підриває нашу промисловість, наші заклади, нашу віру в бога — все чисто. Рік у рік робітники заживають усе більше й більше алкоголю. Звісно, працездатність через те знижується, а вартість продукції йде вгору, отже, й ціни йдуть угору.

Д а в с е т . Почасти, тільки почасти. Щоб сказати точніше, додамо ще одне: ціни підскочили й ТИЛІ, що робітничий клас живе не досить ощадно. Коли б наші робітники збивали гроші, як те роблять французькі селяни, ми могли б продавати більше на світовому ринкові й жилося б нам багато краще.

С а к а р і (*вклоняючись*). Наскільки я міг зрозуміти, виходить так: що ощадливіший ваш народ, то більше ви зіб'єте грошей, а що більше зіб'єте грошей, то більше можете продати, а що більше ви продасте, то краще вам живеться?

Д а в с е т . Точнісінько так. Точнісінько.

С а к а р і . А що менше ви продасте, то гірше вам живеться?

Давсет. Саме так.

Сакарі. Отже, якщо народ житиме якнайощадніше і купуватиме все менше, настануть злидні?

Давсет (*збитий з пантелику*). Е-е... очевидножки...

Сакарі. Виходить, народові живеться кепсько через те, що він ошадливий, а не через те, що він не ошадливий?

Давсет вамішався цілком, а місіс Давсет підносить розпачливо руки.

Місіс Давсет (*обертаючись до Нокса*). А може, ви, містере Ноксе, поясните нам причину такої незрозумілої дорожнечі?..

Старкветер згортає похапцем свого записника, закладає пальця між сторінками і наслухає. Нокс посміхається, але нічого не каже.

Долорес Ортега. Будьте ласкаві, поясніть, містере Ноксе. Я страх як хочу довідатися, чому життя так подорожчало тепер. Ось, приміром, сьогодні вранці я почула, що ціни на м'ясо знову підскочили.

Нокс вагається й дивиться запитливо на Маргеріт.

Габард. Я певний, що містер Нокс здолає просвітлити цю заплутану проблему.

Чалмерс. Та не можете ж ви, такий завзятий та гострий промовець у конгресі, стороніти тут, серед друзів.

Нокс (*запалюючись*). Мені й на гадку не спадало, що в цій господі можуть обговорювати такі питання.

Старкветер (*гостро і владно*). Яка тому причина, що ціни йдуть угору?

Нокс (*так салю гостро, але й упевнено*). Крадіжка.

Це слово вибухає серед присутніх, немов бомба; а проте вони сприймають його чомно й посміхаючись, хоч слово те їх дуже вразило.

Долорес Ортега. Яке романтичне пояснення. Виходить, той, хто щось має,— той власність свою украв.

Нокс. Не зовсім, але майже так. Візьмімо автомобілі, наприклад. Цього року витрачено п'ятсот мільйонів доларів на купівлю автомобілів. Ті гроші виробили чоловіки, що тяжко гнуть спини в копальнях та на ливарнях, жінки, що збавляють собі очі за

шитвом у майстернях, про- давниці, що заробляють по чотири-п'ять доларів на тиждень, дрібні діти, що працюють на фабриках та бавовнопряднях,— саме вони виробили ті п'ятсот мільйонів, витрачених цього року на автомобілі. І гроші ті вкрадено в людей, що тяжко працюють.

Місіс Старквєтє р. Я так і знала, що це автомобілі в усьому винні!

Долорєс Ортега. Але ж, містєре Ноксє, я також маю автомобіля.

Нокс. Чиясь праця його створила. Чи не ваша?

Долорєс Ортега. Нехай бог милує,— ні! Я придбала його... і заплатила грішми.

Нокс. То ви, мабуть, працювали коло чого іншого, а тоді обміняли продукт своєї праці на автомобіля?

Пауза.

Ви не відповідаєте. Отже, я можу зробити висновок, що ви маєте автомобіля, якого вироблено чиясь чужою працею і за який ви не віддали ані крихти своєї власної. Саме це я й зву крадіжкою. Ви зветє це власністю. А протє це чистісінька крадіжка.

Старквєтєр (*перебиваючи Долорєс Ортегу, що саме налагодилася відповісти*). До чого тут крадені автомобілі? Невже ви не маєте досить розуму, щоб глянути на питання ширше? Я ділова людина. Автомобілів я не краду.

Нокс (*посміхаючись*). Звичайно, автомобілів ви не крадете,— то надто дрібна здобич! Ви орудуєте в куди ширшому масштабі.

Старквєтєр. Але я краду?

Нокс (*знижуючи плечима*). Якщо хочете, то так.

Старквєтєр. Я скидаюся на одного джентльмена з Міссурі. Доведіть мені!

Нокс. А я скидаюся на тєхасця. Це має бути в моїх руках.

Старквєтєр. Я переніс свій осідок відразу до Тєхасу. Ану-но, що я краду в ширшому масштабі?

Нокс. Я скажу. Ви — визначний фінансист, монополіст і магнат. Дозвольте вдатися до статистики?

Старквєтєр. Шкварте.

Нокс. Ви контролюєте дев'ять мільярдів доларів, укладених у залізниці; два мільярди в індустріальних концернах; один мільярд у страхових компаніях; один мільярд у різних банках; два

мільярди в інших кредитних закладах. Завважте: я не кажу, що всі оті гроші належать вам особисто, але ви порядкуєте ними на власний розсуд. Це все, що вам потрібно. Коротко кажучи, ви порядкуєте такою великою часткою капіталу Сполучених Штатів, що решта капіталістів іде вашим слідом. Отже, так. За останні кілька років, унаслідок різних фінансових махінацій, основний капітал нашої національної індустрії штучно збільшився на сімдесят мільярдів доларів. Але це тільки-но шумовиння — чистісіньке шумовиння, облуда! Ви, монополіст, чудово знаєте, що то за шумовиння. Я сказав — сімдесят мільярдів. То не має значення — їх може бути й сорок мільярдів і вісімдесят,— досить того, що сума величезна. А що означає оте шумовиння, вартє сімдесят мільярдів? Воно означає з п'яти відсотків на рік — три з половиною мільярди прибутку; тобто цей рік, як і кожного іншого року, споживач сплачує за товари на три з половиною мільярди доларів, більше, ніж товари варті. А сплачувати ці гроші має працюючий люд. Оце ж і є крадіжка. Ось чому ціни йдуть угору. Хто збиває шумовиння? Хто має з того шумовиння крадений зиск? Чи то ж я вклав його вам до рук?

С т а р к в е т е р . А хіба за врядування не належиться платня?

Н о к с . Іменуйте це, як вам до вподоби,— однаково.

С т а р к в е т е р . Та хіба ж я не роблю два долари там, де раніше був один? Хіба я не збільшую цим самим достатків?

Н о к с . А хіба ж це не елементарний обов'язок щодо свого ближнього?

С т а р к в е т е р . О, ви — безнадійний мрійник!.. *(Береться до свого записника).*

Р а т л е н д *(гостро)*, І я теж краду, містєре Ноксе?!.. Я, що дістаю платню за проповідь слова божого?

Н о к с . Ваша платня береться з того самого шумовиння. Хотите знати, хто сплачує вам платню? Не ваші парафіяни,— ні! Вам платять малі діти, що працюють на фабриках, та й усі інші — всі раби, прикуті до фабричного колеса. Ось хто сплачує вам вашу платню.

Р а т л е н д . Я заробляю її.

Н о к с . Але вони платять.

М і с і с Д а в с е т . Ой-ой, містєре Ноксе, та ви ще гірші за містера Сакарі. Ви просто анархіст! *(Удає, немов тремтить з переляку).*

Ч а л м е р с *(до Нокса)*. Ці ваші твердження, гадаю,— частина

вашої завтрашньої промови?

Долорес Ортега *(плескає в долоні)*. Це проба! Він перевіряє свою майбутню промову на нас.

Сакарі. А як, на вашу думку, можна запобігти цій... е... цій крадіжці?

Старкветер знову згортає записника, закладаючи пальцем сторінку, прислухається до Ноксових слів.

Нокс. Дуже просто. Змінивши державну машину, що керує життям дев'яноста мільйонів людей.

Сакарі. Я гадав — мене навчано так у Йелі,— що ваша державна машина чудова, о так — пречудова.

Нокс. Вона вижила свій вік. Її місце на смітнику. Замість нам служити, вона нами верховодить. Ми її раби. Зграя політичних шахраїв та лицемірів запосіла її і чинить там свою волю. Коротко кажучи, згори й донизу нами орудують шахраї. Навколо нас царює крадіжка.

Габард. Але ж кожен уряд складається з представників свого народу. Жадний народ не вартий кращого уряду, ніж він має. Коли б народ був більшого вартий, він би й мав кращий уряд.

Старкветер схвально киває головою.

Нокс. Це брехня. І я запевняю вас, що народ Сполучених Штатів з його моральними принципами та прагненнями стоїть вище за свій уряд. Теперішній уряд — це уряд політиканів в інтересах політиканів і в ім'я політиканів. Але наш народ вартий кращого уряду. Містере Сакарі, чи ви коли чули анекдота про чотири тузи?

Сакарі. Здається, ні.

Нокс. А в покер ви граєте?

Сакарі *(жваво)*. О так,— захоплива гра! Я навчився її... в Йелі.. Те стало мені в добрі гроші.

Нокс. Так ото цей анекдот нагадує мені наших шахраюватих політиканів. Морального стриму для них не існує. На крадіжку вони дивляться як на річ законну, цілком законну. Вони не вбачають нічого негожого, коли банківник наділяє себе кращими картами. Що ж — його пора, він і живиться, а потрапить колода їм до рук,— вони своє візьмуть.

Долорес Ортега. Але де ж ваш анекдот, містере Ноксе?

Я теж граю в покер.

Н о к с . Це сталося в Неваді, в селищі шукачів золота. Якийсь новачок стежив за грою в покер. Він стояв за банківником і побачив, як той нишком кинув собі чотири тузи, витягши їх спідсподу колоди. *(Далі каже, новілою розтягуючи слова, як то роблять на заході Штатів)*. Новачок перейшов до картяра, що сидів навпроти банківника, і мовив йому стиха: «Слухайте,— я бачив допіру, як банківник витяг собі чотири тузи з колоди». Картяр подивився на нього якось мить та й каже: «Ну та й що?» — «О, нічого,— відкажує новачок,— я тільки подумав, що вам цікаво було б знати. Кажу ж бо,— я бачив допіру, як банківник витяг собі чотири тузи з колоди». — «Слухай-но ти, хлопче,— сказав картяр,— не сунь свого носа до чужого проса. Ти ж нічогосінько в цій грі не тямиш! Таж зараз він роздає карти, не хто!»

М а р г е р і т *(підводячись, тим часом як усі сміються)*. Ми надто довго розмовляємо про політику. Долорес, будьте ласкаві, розкажіть мені про свій новий автомобіль.

Н о к с *(наче раптом згадавши)*. Я ж мушу йти! *(Півголосом до Маргеріт)*. Невже я маю тиснути руку всім?

М а р г е р і т *(хитав головою і каже теж неголосно)*. Любий, чарівний Алі-Баба...

Н о к с *(похмуро)*. Здається, я пошився в дурні.

М а р г е р і т *(серйозно)*. Навпаки, ви були чудові. Я пишаюся вами.

В той час, як Нокс тисне руку Маргеріт, Сакарі підводиться й підходить до них.

С а к а р і . Я теж мушу йти. Я перебув дуже милі хвилини у вашій господі, місіс Чалмерс. Дякую вам уклінно.

Сакарі й Маргеріт тиснуть одне одному руки. Нокс і Сакарі йдуть один за одним до затільних дверей. Саме, коли вони виходять, з'являється сл у ж н и к і підходить до Старкветера, несучи тацю з телеграмою.

Маргеріт приєднується до Долорес Ортеги та Чалмерса, сідає і веде далі розмову про автомобілі. Старкветер бере телеграму, розпечатує й читає.

С т а р к в е т е р . Сто чортів!

С л у ж н и к . Прошу, сер?

С т а р к в е т е р . Сенатора Чалмерса до мене й містера

Габарда.

С л у ж н и к . Слухаю, сер.

Служник іде до Чалмерса й Габарда, які негайно схоплюються й підходять до Старкветера. Тим часом Маргеріт запрошує всіх гостей до одного гурту, а сама сідає так, щоб їй було видно Старкветера та його групу по той бік кону. Служник затримується, слухаючи розпоряджень Маргеріт. Чалмерс та Габард чекають стоячи, поки Старкветер перечитує телеграму.

С т а р к в е т е р *(підводячись)*. Цю телеграму щойно передав Доблмен. Вона з Нью-Йорка — від Мартіно. Сталася обурлива річ. Зникли мої секретні папери й документи. Підкуплено мою довірену стенографістку, пам'ятаєте, Томе, така собі дама. Не розбереш, чи то молодого, чи то поважного віку. То це вона. Де той служник? *(Служник уже біля дверей)*. Як вас там... Ідіть сюди!

Служник повертається й підходить до Старкветера.

Зателефонуйте Доблменові. Перекажіть йому, щоб прибув сюди.

С л у ж н и к *(розгублено)*. Прошу, сер?..

С т а р к в е т е р *(роздратовано)*. Моєму секретареві... зателефонуйте до мене, додому. Доблменові. Перекажіть йому, щоб прибув негайно.

Служник виходить.

Ч а л м е р с . Але ж хто організував цю крадіжку?

Старкветер знижує плечима.

Г а б а р д . Певно, якийсь шантажист. Спробує обдерти вас...

Ч а л м е р с . А що, як...

С т а р к в е т е р *(нетерпляче)*. Тобто?

Ч а л м е р с . А що, як їх буде використано завтра в Ноксовій промові?..

Перестрах промайнув по обличчях Старкветера й Габарда.

М і с і с С т а р к в е т е р *(підвішились)*. Ентоні, нам уже пора. Ти готовий? Конні ще треба передягтися.

С т а р к в е т е р . Я не поїду зараз. Ти й Конні беріть собі машину.

М і с і с С т а р к в е т е р . Не забудь же — ти маєш їхати на проханий обід.

С т а р к в е т е р *(відмахуючись)*. Чи я коли що забував?

Служник увіходить до покою й підходить до Старкветера; спиняється, поки місіс Старкветер скінчить. Старкветер слухає її терпляче, лице йому немов скам'яніле.

М і с і с С т а р к в е т е р . О, ця вічна політика! Цілий час тут,— після тієї та й знов тієї ж: високі ціни, підкуп та крадіжка; крадіжка, підкуп та високі ціни. Нестерпно! За моїх дівочих часів у нас не заведено було розмовляти про такі речі. Ну, гаразд, ходімо, Конні.

М і с і с Д а в с е т *(підводячись і кидаючи погляд на Давсета)*. Нам теж час уже рушати.

Протягом наступної сцени коло Старкветера, Маргеріт прощається з гістьми, Що один по одному виходять — спершу місіс Старкветер і Конні, далі Давсет і місіс Давсет. З-під уваги місіс Давсет не випали останні слова місіс Старкветер. Старкветер, не відповідаючи дружині, запитливо дивиться на служника.

С л у ж н и к . Містер Доблмен уже виїхав, сер.

С т а р к в е т е р . Проведіть його сюди, скоро він приїде.

С л у ж н и к , С л у х а ю , сер. *(Виходить)*.

Маргеріт, Долорес Ортега та Ратленд далі сидять за чайним столиком; Маргеріт наливає Ратлендові другу філіжанку чаю. З часу до часу Маргеріт допитливо поглядає на гурт заклопотаних чоловіків по другий бік кону. Старкветер похмуро замислився. Габард теж мовчить, роздумуючи.

Ч а л м е р с . Якби певність, що ці папери в Нокса, я б витрусив їх у нього з горлянки.

С т а р к в е т е р . Не ляпай язиком казна-чого, Томе. Становище надто серйозне.

Г а б а р д . Але ж Нокс не має грошей. А Старкветерова стенографістка коштує чимало.

С т а р к в е т е р . Не тільки сам Нокс пришитий до цієї справи.

Хутко входить Д о б л м е н ; він збуджений, але добре панує над собою.

Д о б л м е н *(до Старкветера)*. Ви одержали телеграму, сер? *(Старкветер кивав головою)*. Я зв'язався з нью-йоркською конторою — з Мартіно — і перебалакав, а тоді вирушив сюди, щоб негайно доповісти вам.

С т а р к в е т е р . Що Мартіно сказав?

Д о б л м е н . Виявилося, що ваші архіви на місці.

С т а р к в е т е р . Хвалити бога!

Протягом подальшої Доблменової мови Ратленд прощається з Маргеріт та Долорес Ортегою й виходить. За хвилину підводяться і йдуть до виходу Маргеріт та Долорес Ортега, кидаючи зацікавлені погляди на чоловіків. Долорес Ортега виходить. Маргеріт затримується хвилику на Дверях, востаннє тривожно глянувши на чоловіків, і теж виходить.

Д о б л м е н . Але не зовсім. Стенографістка, міс Стендіш, призналася. Вже віддавна і не раз витягала вона з архіву по два-три листи й документи, їх фотографували й повертали назад. Але найважливіші з них затримано й повернуто копії. Мартіно каже, що міс Стендіш і сама вже не може пояснити, які з тих повернених документів справжні, а які — копії.

Г а б а р д . Тут завинив не Нокс.

С т а р к в е т е р . Мартіно сказав, для кого міс Стендіш працювала?

Д о б л м е н . Для Герста.

На обличчях трьох чоловіків проступила тривога.

С т а р к в е т е р . Герста! *(Замислився)*.

Г а б а р д . Це ще не так загрозово. Дешева сенсація — то найбільше, що зможе Герст видобути з отих документів. Але хто ж тому галасові бульварної преси повірить!

С т а р к в е т е р . Гадаю, що цього разу Герст діятиме спритніше. Він, звичайно, видрукує ці документи в своїх газетах, але тільки по тому, як Нокс пошлеться на них у своїй промові. Ото спритний собака! Та й вибрав же слушний час, щоб ударити по мені, по урядові, по всьому! Отже, це Герстова робота. Грає на публіку. Підохочує Нокса на це ефектне викриття в парламенті

саме тепер, у критичну хвилину, коли нам треба затвердити цілу низку важливих законів. *(До Доблмена)*. Чи Мартіно подав вам відомості, які саме документи вкрадено?

Доблмен *(переглядаючи свої нотатки)*. Запевно мені не відомо, але він казав про листування з компанією «Щасливого року» *(Старкветер помітно змінюється на обличчі)*, про каледонські листи, про кореспонденцію «Чорний Вершник». Вій згадав також... *(Заглядає в свої нотатки)* ...листування Естенбері та Глутса. Та й інші були, багато інших, тільки він не зазначив, які саме.

Старкветер. Це страшно! *(Запанувавши над собою)*, Дякую вам, Доблмене. Будь ласка, повертайтеся додому, зв'яжіться знову з Нью-Йорком і довідайтесь про всі деталі. Я дожену вас незабаром. Ви маєте машину?

Доблмен. Таксі, сер.

Старкветер. Гарзд, їдьте і добре пильнуйтеся.

Доблмен виходить.

Чалмерс. Я не знаю, що то за листи, але справа, здається, серйозна.

Старкветер *(люто)*. Серйозна! В історії країни ще не було такої сенсації, щоб ти це знав. Ідеться про сотні мільйонів доларів. Ідеться про більше — про втрату влади. І навіть про ще більше: юрба, величезна маса темних людей, може повстати і зруйнувати все те, коло чого я ціле життя своє заради них працював. О, йолопи! Йолопи!

Габард *(зловісно хитаючи головою)*. Годі й уваяти собі, яка здійснюється буча, якщо Нокс виголосить ту промову і подасть докази.

Чалмерс. Ото ж бо й лихо! Народ і без того вже роздратований та неспокійний. Його раз у раз підбурює блягузкання радикальної преси, підбурюють журнали, що пасуться на скандальній хроніці, та демагоги. Народ тепер, як той порох, що йому тільки подай іскру.

Старкветер. А цей добродій Нокс не дурень, хоч він і мрійник. Спритний негідник, ось хто він, і битися вміє. Знати, що він з Заходу, нащадок піонерів. Його батько з запрягом волів перетнув рівнину аж до Орегону. Він добре знає, коли козирнути, а надто ще як йому випали найкращі карти.

Чалмерс. Нічого схожого вам ще зроду не траплялось.

Старкветер. Я завше стояв понад брудом та юрбою — я був незаплямований і чистий. Але це — це вже занадто! Це — іскра. Хто й зна, яким боком воно може обернутись.

Чалмерс. Може, дійде до зміни уряду.

Старкветер *(люто киваючи головою)*. Тоді нова партія, партія демагогів підгорне все під свою руку. Націоналізують залізниці й телеграф, введуть прогресивний податок, що фактично означатиме конфіскацію приватного капіталу.

Чалмерс. І з'явиться сила радикальних законів — про заборону дитячої праці, про відповідальність підприємців, про державний контроль над родовищами вугілля в Алясці, про невтручання в справи Мексики. І хто зна, що станеться з вашим енергетичним концерном, який так важко було створити.

Старкветер. Цього не повинно бути! Це неймовірне лихо. Це означає, що сам процес капіталістичного розвитку загальмується й зупиниться зовсім. Це означає регрес років на десять. Це означає, що треба буде багато праці докласти, аби той регрес подолати. Це означає не тільки всі закони, що заважатимуть нам на кожному кроці, але ще й пальці юрби, що впнуться у важелі врядування. Це означає анархію. Це означає руїну й злидні для всіх тих засліплених дурнів, для того бидла, що силкується будь-що знищити підвалини власного добробуту.

Томмі прожогом вибігає з лівого боку, так наче хто за ним женеться.

Томмі хоче перебігти через кімнату, але, побачивши чоловіків, спинається. Ті не помічають його, і Томмі нишком підлазить під чайний столик.

Чалмерс. Документи й листування зараз, безперечно, в Нокса.

Старкветер. Перед нами одне завдання — вернути їх назад. *(Він дивиться запитливо на обох чоловіків)*.

Маргеріт з'являється з лівого боку, вона розчервонілася, доганяючи Томмі, — це вони граються в квача. Маргеріт здригається, побачивши трьох чоловіків, і стає біля чайного столика, спершись на нього рукою.

Габард. Я беру це на себе.

Старкветер. Часу надто мало. За двадцять годин він

виголошуватиме свою промову. Спершу спробуйте порозумітися з ним. Запропонуйте відчипного, за грішми не стійте. Я вповноважую вас діяти за мене. Ви маєте встановити, чого він там вартий.

Габард. А як ні?

Старкветер. Тоді ви повинні добути документи за всяку ціну!

Габард *(обережно)*. Ви маєте на оці?..

Старкветер. Так, саме те. Але, що б там не скоїлося, мого ім'я не пришивайте до справи. Зрозуміли?

Габард. Цілком.

Маргеріт *(удавочи, ніби щойно зайшла до покою і прикидаючись веселою)*. Чого це ви тут утрюх змовляєтеся?

Всі троє чоловіків здригаються.

Чалмерс. Лаштуємося ціни трохи підвищити.

Габард. Щоб нажити ще більше автомобілів.

Старкветер *(не звертаючи уваги на Маргеріт і рушаючи до дверей на другому плані)*. Я мушу йти. Визнаєте, що робити, Габарде. А ти, Томе, поїдеш зі мною — ти мені потрібний.

Чалмерс *(тим часом як усі троє рушають до виходу)*. Додому?

Старкветер. Так, у нас багато справ.

Чалмерс. Тоді я спершу передягнуся і виїду слідом за вами. *(Обертаючись до Маргеріт)*. Заїдеш по мене, коли їхатимеш на той обід.

Маргеріт *(кивав)*.

Старкветер мовчки виходить. Габард прощається з Маргеріт і теж виходить; за ним — Чалмерс. Маргеріт стоїть нерухомо, спершись однією рукою на столик, а другу притиснувши до серця. Вона роздумує, чи не стосуються Нокса ті слова, які вона щойно почула, і, кінець кінцем, робить висновок, що Нокс у небезпеці, Томмі, втративши надію, що мати його шукатиме, вилазить засмучений з-під столика й бере її за руку. Маргеріт ледве зауважує сина.

Томмі *(сумно)*. Ти не хочеш більше бавитись? *(Маргеріт не відповідає)*. Я був як справжній індієць.

Маргеріт *(раптом приходить до тями, нахилиється до Томмі, обіймає його і скрикує з страху й тривоги,— а також з любові до сина)*. О Томмі! Томмі!

Завіс

Вітальня в номері Говарда Нокса (в готелі) напівосвітлена. Час — восьма година вечора.

Вхід до кімнати праворуч з холу. Глибше праворуч двері до сусіднього номера; посередині затильної стіни камін. Ліворуч, на другому плані, двері до Ноксової спальні. Ліворуч також вікна па вулицю. Поряд великий стіл, закиданий книжками, журналами, урядовими звітами тощо. Праворуч від середини, ближче до передкону, письмовий стіл з телефоном і обертовим кріслом потойбіч. На цьому столі листи тощо. Попід стінами книжкові шафи та бюрка на папери. Між каміном та Дверима до спальні низька книжкова шафа, не більш як п'ять футів заввишки, з книжками великого формату.

На кону порожньо. Хвилюк згодом за дверима в другий номер чути якесь шарудіння, хтось торгає двері. Ще за хвилюк ті двері прочиняються, і в отвір просувається голова якогось ч о л о в і к а , що обережно роздивляється навколо.

Чоловік той заходить, вмикає світло, за ним з'являється ще один чоловік. Обидва пристойно вбрані,— на них темні костюми, накрохмалені комірці, чохла тощо. Вони чепурні, спритні й рішучі люди. Слідом за ними до кімнати заходить Г а б а р д . Обводить очима кімнату, підходить до письмового столу, бере листа й читає адресу.

Г а б а р д . Це Ноксова кімната.

П е р ш и й ч о л о в і к . Аякже,— саме так.

Д р у г и й ч о л о в і к . Нам пощастило, що той чолов'яга з бурцями вибрався з тієї кімнати сьогодні.

П е р ш и й ч о л о в і к . Його ключ ще не потрапив до портьє, як я вже найняв кімнату.

Г а б а р д . Гаразд, беріться до роботи. Це, мабуть, його спальня. *(Йде до дверей у спальню, відчиняє їх, зазирає до середини, вмикає там світло, гасить і вертається назад до тих двох інших).* Ви знаєте, про що йдеться: шукайте паку документів та листів. Якщо знайдемо її, кожен з вас заробить по п'ять сотень на додаток до платні.

Під час розмови всі троє ретельно переглядають письмовий стіл, шухляди, бюрка, книжкові шафи тощо.

Д р у г и й ч о л о в і к . Старому Старкветерові, либонь, здорово припекло.

Г а б а р д . Цс-с. Його ім'я вимовляти не вільно!

Другий чоловік. Отакої!.. Мабуть, таки й справді — великої він руки людина...

Перший чоловік. Я ніколи не діставав розпоряджень від нього особисто, а я ж бо працюю під його рукою довше за вас.

Другий чоловік. Так, і ви працювали на нього понад два роки, поки довідалися, хто ваш господар.

Габард *(першому чоловікові)*. Пішли б ви ліпше до холу та постерегли Нокса. Він може повернутися щохвилини.

Перший чоловік добуває відмикачки, йде до дверей у хол, відмикає їх, ледь прочиняє і виходить. На столі деренчить телефон, Габард здригається.

Другий чоловік *(посміхаючись до Габарда)*. Це тільки телефон.

Габард *(не припиняючи пошуків)*. Знати, ви добре попрацювали на Стар...

Другий чоловік *(перекривляючи Габарда)*. Цс-с. Його ім'я вимовляти не вільно!

Телефон дзвонить ще і ще, настійливо, вперто.

Габард *(змінивши свій голос)*. Слухаю... Так. *(Він здивований — видно, впізнав голос, — на обличчі йому промайнула посмішка)*. Ні, це не Нокс. Ви помилились. Не той номер... *(Кладе трубку й звертається до Другого чоловіка своїм природним голосом)*. Поклала. Відразу ж.

Другий чоловік. Ви впізнали голос?

Габард. Ні, то мені здалося...

Пауза, обидва шукають.

Другий чоловік. Я жадного разу не перекинувся й словечком з паном. А платню дістаю від нього вчасно, як слід.

Габард. Ну то й що з того?

Другий чоловік *(ображено)*. Для нього я немовби й не існую.

Габард *(витягає шухляду й переглядає вміст)*. А проте платня все ж таки нічогенька?

Другий чоловік. Так-то воно так, та сплачує ж він

грошики не пусто-дурно.

Перший чоловік заходить до кімнати у двері праворуч. Він рухається хапливо, але обережно. Причиняє двері за собою, забувши їх замкнути.

Перший чоловік. Хтось вийшов з ліфта і йде сюди.

Габард, Перший чоловік та Другий швидко йдуть до дверей у сусідній номер.

Перший чоловік затримується й роздивляється навколо, чи все в кімнаті гаразд. Бачить висунену шухляду, що покинув Габард, вертається і засуває її. Габард та Другий чоловік виходять. Перший чоловік вимикає світло й теж виходить. Чути, як замикаються двері. Пауза. Стукають у двері з холу. Пауза. Тоді двері відчиняються й до кімнати входить Джіфорд. Він вмикає світло, проходить по кімнаті, дивиться на годинника й кінець кінцем сідає у крісло біля каміна праворуч.

Чути, як повертається ключ у дверях з холу. Двері відчиняються, і з ключем у руці входить Нокс. Бачить Джіфорда.

Нокс *(тиснучи йому руку)*. Як ви сюди потрапили?

Джіфорд. Просто зайшов. Двері було не замкнено.

Нокс. Мабуть, я забув замкнути.

Джіфорд *(добуваючи паку документів з внутрішньої кишені на грудях і віддаючи її Ноксові)*. Маєте, ось вони.

Нокс *(гортаючи їх з цікавістю)*. Ви певні, що це оригінали? *(Джіфорд кивав)*. Адже ж мені не можна ризикувати, знаєте. А що, як Герст змінить свій намір, коли я виголошу промову, й відмовиться опублікувати оригінали? Такі речі вже траплялися.

Джіфорд. Оце ж я йому й казав. Він хотів дати копії, то я вже був подумав, чи не дурно мене носило до Нью-Йорка. А проте я наполіг на своєму. Ноксові потрібні тільки оригінали, кажу йому, а ні, то нічого не вийде,— і кінець кінцем він здався.

Нокс *(тримаючи документи)*. І не сказати, як багато важать вони для мене і який я вам вдячний!..

Джіфорд *(перебиваючи)*. Гаразд, гаразд. Не варто й згадувати. Герст аж нетямиться — це ж вода на його млин. А робітникам ваше викриття ще й як стане в пригоді. Та й ви матимете змогу нарешті показати себе! А як там закон про відшкодування за каліцтво?

Нокс *(утомлено)*. Все та сама історія. Ніяк не дійде до парламенту. Застряг у комісії. Та й чого можна сподіватися від

законодавчої комісії?.. Всі вони там в один гуж тягнуть із залізничними компаніями.

Джіфорд. Профспілка залізничників дуже зацікавлена в цьому законі.

Нокс. Ну що ж — залізничники ніколи не побачать його, доки не навчаться голосувати, за кого слід. Коли, нарешті, ваші профспілкові лідери облишать страйки та бойкоти й скерують робітників до політичної боротьби?

Джіфорд *(протягуючи йому руку)*. Гаразд уже, бувайте. Мені ніколи, а то б я пояснив вам, чому саме політичної боротьби не можна пов'язати з профспілковим рухом. *(Нокс кидає документи на низьку книжкову шафу й тисне Джіфордові руку)*. Поводьтесь обачніше з цими паперами. Ви б їх так не кидали, якби знали, скільки Герст за них заплатив.

Нокс. Їм тут безпечно.

Джіфорд. Не треба легковажити ворожій сили. Їхня зграя не зупиниться ні перед чим.

Нокс. Я пильнуватиму цих документів, як власного ока. Вночі візьму з собою до ліжка, щоб таки допильнувати. Та й взагалі їм нічого не загрожує. Адже ж ніхто, крім вас, не знає, що вони в мене.

Джіфорд *(ідучи до дверей у хол)*. Не хотів би я і бути в Старкветеровій конторі, коли виявиться, що папери зникли. Комуś буде добра прочуханка. *(Затримуючись на дверях)*. Вспіте їм завтра добрячого перцю! Я буду на галерійці. На все вам добре. *(Виходить)*.

Нокс відчиняє вікно, підходить до письмового столу, сідає в крісло й береться до своєї кореспонденції.

Стукають у двері з холу.

Нокс. Ввійдіть.

Габард входить до кімнати, підступає до столу, але руки Ноксові не подає. Вони вклоняються один одному, і Габард сідає в крісло ліворуч від письмового столу.

Нокс, тримаючи розпечатаного листа, повертається лицем до відвідувача. Він чекає, поки Габард почне мову.

Габард. Немає потреби говорити манівцями з такою людиною, як ви. Я це знаю. Ви тямите, що ви робите, і я також. Ви добре знаєте моє становище, отже, розумієте, що я маю

повноваження на переговори.

Н о к с . О так, я знаю.

Г а б а р д . Ми хочемо порозумітися з вами по-дружньому.

Н о к с . Це легко зробити. Якщо ваші хазяї житимуть чесно й справедливо...

Г а б а р д . Прибережіть ці слова для своєї промови. Ми розмовляємо віч-на-віч. Вам вигідніше було б...

Н о к с . *(розгнівано)*. Якщо ви гадаєте мене підкупити.

Г а б а р д . *(гrecно)*. Ні в якому разі. Ані найменшого натяку на те. Річ ось у чім. Ви конгресмен. А кар'єра кожного члена Конгресу залежить від того, в якій комісії він бере участь. Нині вас закопали в мертву комісію карбування, мір та ваги. Скажіть тільки слово — і вас буде призначено до найважливішої комісії...

Н о к с . *(перебиваючи)*. То ви роздаєте оті призначення?

Г а б а р д . Певне. А ні, то чого б я тут опинився? Все можна владнати.

Н о к с . *(задумливо)*. Я знав, що наш уряд геть прогнів, але мені й на думку не спадало, щоб торгували урядовими посадами в такий спосіб.

Г а б а р д . Ви не дали ще своєї відповіді.

Н о к с . Ви мали б знати мою відповідь наперед.

Г а б а р д . Є ще й інший вихід. Вас цікавлять соціальні проблеми. Ви вивчаєте соціологію. Тих, кого я репрезентую, вельми цікавить ваша особа... Щоб ви могли поглибити свої студії, ми охоче пошлемо вас до Європи. Там, у тій просторій соціологічній лабораторії, далеко від політичної метушні, ви матимете добру нагоду присвятити себе науці. Ми охоче пошлемо вас туди, скажімо, на десять років. Ви діставатимете по десять тисяч доларів на рік, а того дня, коли виїдете з Нью-Йорка, ви дістанете поза тим чималеньку суму — сто тисяч доларів на додаток.

Н о к с . Отже, це так купують людей.

Г а б а р д . Йдеться чисто про освітні цілі

Н о к с . Але ви ж таки манівцями говорите!

Г а б а р д . *(рішуче)*. Гаразд. Ну, то яка ваша ціна?

Н о к с . Ви хочете, щоб я покинув політику, покинув усе? Ви хочете купити мою душу?

Г а б а р д . Ще й більше. Ми хочемо купити певні листи й документи.

Н о к с . *(ледь помітно здригається)*. Які листи й документи?

Габард. Оце ж і ви переходите на манівці. Чесній людині нема ного брехати, навіть...

Нокс (*перебиваючи*). Вам.

Габард (*посміхаючись*). Навіть мені. Я помітив, як ви здригнулися, коли я згадав за листи. Ви себе виказали. Ви знаєте, які саме листи я мав на увазі. Ті, що їх викрав Герст з архіву Старкветера — ті, що ви їх маєте намір використати завтра.

Нокс. Маю намір використати завтра.

Габард. Точнісінько так. Саме про них ідеться. Складіть їм ціну. Скільки?

Нокс. Нічого я не продаю. Я не гендляр.

Габард. Одну хвилинку. Не кваптеся на відповідь. Ви не знаєте, з ким маєте справу. З тих листів ви не скористаєтесь у своїй промові. То вже повірте мені. Далеко розумніше продати їх за грубі гроші, аніж їм пропасти задурно.

Стукають у двері з холу. Габард здригається.

Нокс. Ввій...

Габард (*перебиваючи*). Ц-сс! Мовчіть! Мене не повинні тут бачити.

Нокс (*сміючися*). Ви боїтеся запламувати себе моїм товариством?

Стукають знову.

Габард (*збентежено схоплюючись, не дав Ноксові відповісти*). Нікого не впускайте. Я не хочу, щоб мене побачили тут із вами. Та й вам це може пошкодити.

Нокс (*теж схоплюється і йде до дверей*). Мені нема чого критись. Я ні з ким не зустрічаюся потай. (*Відчиняє двері*).

Габард, стривожено озираючись, зникає в спальні, причиняючи за собою двері. Протягом цілої наступної сцени Габард раз у раз визирає звідти, стежачи за тим, що відбувається на кону.

Відчинивши двері, Нокс аж відхитнувся.

Маргеріт! Місіс Чалмерс!

Маргеріт заходить до покою разом з Томмі та Ліндою,
Маргеріт у вечоровім строї, на плечах — бальова накидка.

Маргеріт *(вітаючись із Ноксом)*. Даруйте мені, але я конче мусила побачити вас. Я не могла додзвонитися телефоном. Я телефонувала кілька разів, і ніяк не могла натрапити на ваш номер.

Нокс *(отямившись)*. Справді? Я такий радий. *(Побачивши Томмі)*, Здорово, Томмі.

Нокс простягає хлопцеві руку, і той повагом стискає її. Лінда залишається побіля дверей. Обличчя їй стурбоване.

Томмі. Як ся маєте?

Маргеріт. Не було іншої ради, а мені ж так треба вас попередити. Я взяла з собою Томмі й Лінду, щоб пильнували мене. *(Вона допитливо роздивляється навколо, звертаючи особливу увагу на бюрка з паперами та стоси урядових звітів на письмовому столі)*. Ваша лабораторія.

Нокс. Коли б же то з мене був такий самий чудодійник у соціальних науках, як чудодійник Едісон у науках технічних!

Маргеріт. Але ж ви саме такий і є. Ваша праця важить багато більше, ніж ви гадаєте. О, я знаю вас краще, ніж ви знаєте себе самі,

Томмі. Ви читаете всі оці книжки?

Нокс. Так, і я ще ходжу до школи й учуся. А на кого ти вчитимешся, коли підростеш? *(Томмі замислюється, але не відповідає)*. На президента Сполучених Штатів?

Томмі *(хитаючи головою)*. Тато каже, що президенти не бозна-чого варті.

Нокс. Навіть і Лінкольн?

Томмі бере сумнів.

Маргеріт. Хіба ж ти не пам'ятаєш, яка надзвичайно гарна людина був Лінкольн? Пригадуєш,— я ж тобі розповідала?

Томмі *(хитаючи повільно головою)*. Але я не хочу, щоб мене вбили. Знаєте, що?

Нокс. Що?

Томмі. Я хочу стати сенатором, як батько. Всі вони під його дудку танцюють.

Маргеріт зніяковіла, а Ноксові очі сміються.

Н о к с . Хто це вони?

Т о м м і *(розгублено)*. Не знаю. *(Довіжливо)*. Але всі вони таки танцюють.

Маргеріт подає знак Лінді, щоб та відвела Томмі набік.

Л і н д а *(хоче перевести Томмі на лівий бік кону)*. Ходімо, Томмі. Подивимось у вікно.

Т о м м і . Я волів би побалакати з містером Ноксом.

Маргеріт. Послухайся Лінди, Томмі. Мамі самій треба побалакати а містером Ноксом.

Томмі скоряється і разом з Ліндою підходить до вікна.

Маргеріт. Може, ви запропонували б мені сісти.

Н о к с . О! Даруйте... *(Він присував до неї найзручніше крісло, а сам сідає за письмовим столом)*,

Маргеріт. Я маю лише кілька хвилин. Том у батька, і я мушу заїхати по нього, щоб потім податися з ним разом на той обід, але спершу треба ще відвезти Томмі додому.

Н о к с , А ваша служниця?

Маргеріт. Лінда? З неї й тортурами не витягти нічого такого, що могло б мені зашкодити. Її відданість не має меж,— мені аж соромно. Я того не варту. Але річ не в тім. *(Хапливо)*. Коли ви сьогодні від нас пішли, щось таке сталося, Батько одержав телеграму. Видно, вельми важливу, бо секретар примчав до нього відразу ж. Батько покликав Тома й містера Габарда, і вони про щось радилися. Вони, здається, виявили, що зникли якісь документи, і вони гадають, що ті документи у вас. При мені вони не називали вас на ім'я, а проте я цілком певна, що розмова велася саме про вас. Сталося щось дуже прикре, коли судити з батькового обличчя. О, стережіться! Стережіться!

Н о к с . Мені нічого не загрожує, запевняю вас.

Маргеріт. Але ж ви їх не знаєте. Кажу вам,— ви їх не знаєте. Вони не зупиняться ні перед чим — ні перед чим! Батько переконаний, що він має право чинити все, що схоче.

Н о к с . Я знаю. Тим-то він такий небезпечний — через цю свою моральну самовпевненість.

Маргеріт *(киваючи головою)*. То його релігія.

Н о к с . І, як і в кожного фанатика, його релігія

перетворюється на манію.

Маргеріт. Він переконаний, що доля цивілізації залежить саме від нього і що його священний обов'язок дбати за неї.

Нокс. Я знаю. Я знаю.

Маргеріт. Але ж ви! Ви! Ви наражаєтесь на небезпеку.

Нокс. Ні; сьогодні ввечері я залишуся вдома. А завтра, при світлі білого дня, піду до Конгресу й виголошу свою промову.

Маргеріт *(запально)*. О, коли що станеться з вами!

Нокс *(дивлячись на неї допитливо)*. Ви тривожитесь? *(Маргеріт киває головою, спустивши очі)*. За Говарда Нокса, громадського діяча? Чи за мене як людину?

Маргеріт *(імпульсивно)*. О, чому жінка мусить завше мовчати? Чому я не можу сказати вам те, що ви й так уже знаєте? що ви повинні б уже знати?.. Я тривожуся за вас... за людину й громадського діяча, за обох... за... *(Піддалася впливові свого почуття, але раптом змовкає і кидає погляд на Томмі, що стоїть край вікна,— інстинктивно вона розуміє, що повинна стримуватися в присутності сина)*. Ліндо! Відведіть Томмі вниз до машини...

Нокс *(стурбовано перебивав її мову, стиха)*. Що ви робите?

Маргеріт *(жестом стримує Нокса)*. Я скоро до вас зійду.

Лінда й Томмі йдуть до дверей у хол.

Томмі *(по дорозі спиняється перед Ноксом і повагом простягає руку)*. На все добре, містере Ноксе.

Нокс *(ніяково)*. На все добре, Томмі. Але ти обміркуй як слід питання,— щодо Лінкольна й себе, як президента.

Томмі. Гаразд, я питаю про те в татка.

Маргеріт *(значливо)*. Ви подбаєте за все, Ліндо. Ніхто не повинен знати... про це. *(Лінда кивав)*.

Лінда й Томмі виходять.

Маргеріт, сидючи, скидає з себе накидку і лишається у вечоровім строї.

Дивиться на Нокса — така чарівна, приваблива й жадана...

Нокс *(спалахує, дивлячись на неї)*. Не треба! Не треба! Я не можу більше!.. Я божеволію, дивлячись на вас! *(Маргеріт тихо сміється, тріумфуючи)*. Я не хочу думати про вас, як про жінку. Я не повинен. Зрозумійте.

Він підіймає накидку і хоче накинути їй на плечі, але Маргеріт силкується не датись.

Маргеріт. А я хочу, щоб ви дивилися на мене, як на жінку. Я хочу, щоб ви думали про мене, як про жінку.

Я хочу, щоб ви божеволіли через мене. *(Простягає до нього руки, накидка починає сповзати їй з плечей)*. Я хочу... та невже ж ви не бачите, чого я хочу? *(Нокс безсило падає в крісло й закриває очі рукою. Накидка знову спадає цілком)*. Гляньте на мене.

Нокс *(підходить до Маргеріт з протягненими руками, проникливо шепочучи)*. Маргеріт... Маргеріт...

Маргеріт схоплюється йому назустріч, і вони кидаються одне одному в обійми.

Габард, прочинивши двері, назирє за ними з виразом цинічного задоволення. Його очі блукають по кімнаті і враз завважують паку документів на книжковій шафі. Він простягає руку, обережно бере їх, роздивляється і з переможним виглядом знову зникає у спальні, зачиняючи за собою двері.

Нокс *(злегка відсунувши від себе Маргеріт та пильно дивлячись на неї)*. Я кохаю вас. Я так давно кохаю вас!.. Але я вирішив ніколи не казати вам про це, ніколи не признаватись...

Маргеріт. Наївний чоловік. Я давно вже знаю, що ви мене кохаєте. Ви казали мені про це так часто. У кожному вашому погляді це світилося.

Нокс. Ви знали?

Маргеріт. Як же я могла не знати? Адже я жінка. Тільки голосом своїм ви не промовляли до мене й слова. Сядьте так, щоб я могла дивитися на вас, і дозвольте сказати вам... Я мушу все сказати. *(Садовить його в обертове крісло і сідає сама. Робить рух так, наче пробув загорнутися в накидку)*. Накритися?

Нокс *(палко)*. Ні, ні! Лишіться так, як ви є. Дозвольте помилуватися вами... Адже ж ви моя... Чи, може, це сон?

Маргеріт *(тихо і вдоволено сміється, тріумфуючи)*. О ви, чоловіки! З правіку й довіку так ведеться, що здобувати вас треба, тільки впливаючи на ваші почуття. Щоб я була мудра, як Іпатія, вчена, як мадам Кюрі *,— однаково мені вас не розворушити, ви будь-що глушитимете голос свого серця. Але ж дайте мені на мить обернутися в Ліліт *, на мить скинути з себе вбрання, створене, щоб захиститися від нічної прохолоди, і ви відразу ж запалюєтесь

коханням і розсипаєте любовні слова...

Н о к с (*протестуючи*), Маргеріт! Це несправедливої

М а р г е р і т. Я кохаю вас... а... ви?

Н о к с (*пристрасно й побожно*). Я кохаю вас!

М а р г е р і т. Тоді слухайте. Я вже розповідала вам про свою юність, про свої мрії. Я прагнула чинити людям добро, так само, як і ви. Але я не вчинила нічого. Я не змогла нічого вчинити. Мені не дали. Завше мусила я жити під наглядом. Я сподівалася, що зможу діяти за власним розсудом, коли вийду заміж. Але й це не справдилося. Мій чоловік прилучився до табору магнатів,— став їхній поплічник, перетворився на знаряддя в батькових руках, щоб чинити все те зло, проти якого я прагнула боротись. (*Примовкає*). То була довга боротьба, і я дуже втомилася від безлічі поразок. Чоловіка свого я ніколи не кохала. Я продала себе в ім'я своєї Мрії, але Мрія та ошукала мене. (*Пауза*). Часто я втрачала віру — віру в усе, в бога й людину, втратила надію, що справедливість колись переможе. Але ваша діяльність помалу збудила мене. Я прийшла до вас зараз, не думаючи про себе. Я прийшла застерегти вас, допомогти, щоб добро взяло гору. І я лишилась — дяка богіві!—я лишилась, щоб кохати вас... і щоб ви кохали мене. І раптом я зрозуміла, дивлячись на вас, як я страшенно втомилась... Мені потрібні тільки ви — саме ви над усе на світі (*Простягав до нього руки*). Підійдіть до мене... Мені потрібні тільки ви... зараз...

Н о к с (*у захваті підходить до Маргеріт, сідав на бильце крісла й пригортав її*). Часом знемагав я на пекельну втому. Я був знеможений і нині — але ви прийшли... І зараз я щасливий, такий щасливий...

М а р г е р і т. Я дозволила собі забагато сьогодні. Я визнаю. Але я пишаюся з того. І так сталося не тому, що все це для мене звичне. Це вперше за ціле моє життя. І я майже шкодую тільки за тим, що не зробила цього раніше... тоді воно б закінчилося так чудово! Ви тримали мене в обіймах... У своїх обіймах! О, ви й не уявляєте, як багато важать для мене ці перші обійми. Я не грудка землі. Я не залізо й не камінь. Я — жінка... тепла, жива жінка... (*Підводиться й підводить його*). Поцілуйте мене, мій любий господарю й коханий... Поцілуйте мене... (*Вони обіймаються*)

Н о к с (*озирається навколо, мов у нестямі*). Що нам робити? (*Нараз випускає її з обіймів і знеможено падав в крісло*). Ні. Цього не може бути. Це неможливо. О, чому ми не зустрілися колись давно? Ми могли б працювати разом. Яка незламна дружба могла б

нас поєднати!

Маргеріт. Але й зараз ще не пізно.

Нокс. Я не маю права на вас.

Маргеріт *(не розуміючи його)*. Мій чоловік на перешкоді? Але він мені не чоловік уже протягом багатьох років. Він не має жадних прав. Хто, крім вас, кого я так кохаю, може мати на мене якісь права?

Нокс. Ні, не в тім річ! *(Махнувши рукою)*. Що мені до нього? *(Впадаючи в розпач)*. О, коли б я був тільки звичайна людина, а не громадський діяч! Коли б я міг боротись тільки за себе!

Маргеріт *(підійшовши ззаду, лагідно перебирав його волосся)*. А хіба ми не можемо боротися разом?

Нокс *(мотнувши головою під її пальцями)*. Не треба, не треба! *(Маргеріт натомість притуляється щокою до його щоки)*. Мені й так тяжко. Я ледве годен стриматись... *(Раптом підводиться, бере обидві її руки в свої, веде Маргеріт до крісла, садовить, а сам сідає до письмового столу)*. Розумієте, річ зовсім не в вашому чоловікові. Просто я не маю права на вас. І ви не маєте права на мене.

Маргеріт *(перебиваючи його, ревниво)*. А хто ж, окрім мене, має право на вас?

Нокс *(сумно всміхаючись)*. Ні; це не те. В моєму житті немає іншої жінки. Ви єдина жінка для мене. Але ж є ще сила різного люду, що має на мене більше права, ніж ви. Двісті тисяч громадян обрали мене на свого представника в Конгресі Сполучених Штатів. А ще є багато інших... *(Несподівано замовкає, втопивши в неї погляд, в її руки й плечі)*. Прошу вас. Одягніть накидку. Допоможіть мені не забутись... *(Маргеріт не рухається)*. На мене багато-хто має право... чимало людей, усі ті, за чиї інтереси я обстав. Діти... два мільйони дітей працює у Сполучених Штатах. Я не можу зрадити їх. Я не можу вкрати в них моє щастя. Сьогодні вдень я казав про крадіжку. А хіба й це не була крадіжка?

Маргеріт *(гостро)*. Говарде! Прокиньтесь! Невже наше щастя закрутило вам голову?

Нокс *(сумно)*. Майже... а на кілька шалених хвилин я втратив був її цілком. Усі ті діти... Чи я вам коли розповідав про одну дитину з міських нетрів? Раз її запитали, звідки вона знає, що прийшла весна, дитина відповіла: «Таж у салуні навпроти поставили обертові двері»...

Маргеріт *(дратуючись)*. Але що спільного має все

де з якимось чоловіком та якоюсь жінкою, що так одне одного кохають?

Н о к с. Добре,— ми кохаємося, ви та я, і забули за все інше, крім свого кохання, Що має тоді статися? Згадайте Горького*, російського патріота, що приїхав до Нью-Йорка, палко прагнучи допомогти російській революції. Він відвідав нашу країну свободи, щоб зібрати кошти для революції. Але його шлюб із коханою жінкою не був освячений законом, який визнають наші крамарчуки, та ще й газети зняли з того приводу галас. От і вийшло, що приїхав він надаремне. Його взято на посміх і зганьблено в очах американського народу. Таке саме станеться й зі мною. Мене обрешуть і висміють. Моїй політичній діяльності настане кінець.

Маргеріт. Навіть і так, то що з того? Нехай оббріхують і висміюють. Зате ми будемо разом. А народ — інші поведуть за собою. Та й не вельми віддячливе те завдання. Життя таке коротке! Ми мусимо вхопити бодай хоч крихітку щастя для себе.

Н о к с. Повірте,— коли я дивлюся вам в очі,— я так легко кинув би все, нехай летить за вітром!.. Але це була б крадіжка.

Маргеріт (*протестуючи*). Хай буде крадіжка. Життя таке коротке, любий... Ми вдвох — то для нас найважливіше в світі...

Н о к с. Але ж ідеться не тільки про мене самого, не тільки про всіх тих, хто в мене вірить. Хвильку тому ви сказали, що ніхто, крім мене, не має права на вас. Ви помилились. Ваша дитина...

Маргеріт (*болісно, благально*). Мовчіть,— не треба!..

Н о к с. Я мушу. Я мушу врятувати себе... і вас. Томмі має право на вас. Це ще одна крадіжка. Хіба ж ні, коли ви хочете вкрати своє щастя і в нього?

Маргеріт (*схиляв голову на руку й плаче*). Я була така самотня... а тоді ви... ви прийшли, і світ навколо став одразу ясний і теплий... кілька коротких хвилин тому ви тримали мене... в обіймах... кілька коротких хвилин тому... і здавалося, що мрія моя про щастя здійснилась... а зараз ви відбираєте його в мене...

Н о к с (*йому стало ще важче тепер, коли вона не дивиться на нього*). Ні; я прошу вас, щоб ви віддали його самі. Я теж не маю сили. Ви мусите допомогти мені. Ви із своїм сином удвох. Я через вас можу збожево- діти... (*Раптом схоплюється й простягає руки, щоб пригорнути її до себе*). Ось цю мить!..

Маргеріт (*підводить голову, й витягнутою рукою не, підпускає його до себе*). Стривайте... (*Схиляє на хвильку голову, щоб*

не втратити самовладання. Потім підводить її знову й дивиться на Нокса). Сядьте, будь ласка. (Нокс знов сідає).

Пауза. В погляді Маргеріт світиться кохання.

Любий, я так кохаю вас... (Нокс гарячково поривається на ноги). Ні-ні! Не підводьтесь. Я була слабодуха. Хоч я й не жалкую за цим. Баша правда. Ми мусимо відмовитись одне від одного. Ми не можемо красти, навіть в ім'я власного кохання. І все ж я така рада, що воно виявилось назовні... Я щаслива, що ви тримали мене в своїх обіймах, що я відчувала ваші губи на своїх губах. Повік мені цього не забути. (Накидає накидку на плечі й підводиться. Нокс також встає). Так, ваша правда. Майбутнє належить дітям. У цьому полягає наш обов'язок,— і ваш, і мій. Хоч який він скромний. Я йду. Нам, мабуть, не треба більше бачитися. Ми мусимо поринути в роботу... і забути. Але пам'ятайте — всією душею я з вами у вашій боротьбі. Мої думки завше будуть з вами. (Вагається хвилику; збираючись іти, вона загортається в свою накидку). Коханий... ви поцілуєте мене ще раз... востаннє?

В їхньому поцілункові немає пристрасті; цей поцілунок — наче на знак зречення. Маргеріт сама звільняється з його обіймів. Нокс мовчки проводить її до дверей і кладе руку на клямку.

Н о к с . Я хотів би мати від вас щось на згадку... фотокартку... оту маленьку, пам'ятаєте... вона мені так подобалася. (Маргеріт кивав головою). Тільки не посилайте її з посланцем. Перешліть краще поштою.

М а р г е р і т . Я перешлю її вам завтра. Сама вкину до скриньки.

Н о к с (цілує її руку). Прощайте.

М а р г е р і т (через силу відриваючись). О мій любий,— я така щаслива й горда! Ні краплини я не жалкую за тим, що зайшло між нами. (Жестом прохав Нокса відчинити двері; він їх відчиняє, та відразу ж і зачиняє, бо вона провадить далі). Але ж мусить бути безсмертя! Мусить бути майбутнє життя, де ми з вами зустрінемося знову. Прощайте! (Тиснуть одне одному руки).

Маргеріт виходить. Нокс стоїть хвилику, дивлячись на ті двері, тоді нерішуче озирається навколо; погляд його падає на крісло, що в ньому сиділа Маргеріт; він підходить, стає перед ним навколішки і притуляється

до нього обличчям. Двері до спальні повільно відчиняються, і звідти обережно визирає Г а б а р д . Нокса йому
не видно.

Г а б а р д *(входячи, здивовано)*. До дідька в зуби! Всі розійшлися?

Н о к с *(схоплюється на рівні ноги)*. Звідки вас принесло?

Г а б а р д *(показуючи на спальню)*. Звідти. Я був там увесь час.

Н о к с *(намагаючися вдати байдужого)*. О, я зовсім за вас забув. Але нічого,— мої відвідувачі вже пішли.

Г а б а р д *(підходить до нього й сміється, ледь приховуючи зловтіху)*. Чесні люди шийються в дурні, коли вступають на гріховну стежину.

Н о к с . Двері були зачинені весь час. Невже ви шпигували за мною?!..

Г а б а р д . Голос вашої дами видався мені дуже знайомий.

Н о к с . Ви чули! Що ви чули?

Г а б а р д . О, нічого, нічого... Тільки приглушений гомін... жіночий голос... Ладен запрягтися, що я вже десь чув цей голос. *(Нокс зітхав полегишено)*. Ну, бувайте. *(Йде до дверей у хол)*. Ви ще не передумали?

Н о к с *(хитаючи головою)*. Ні.

Г а б а р д *(затримується в прочинених дверях і цинічно посміхається)*. Здається, нещодавно, коли я не помиляюсь, ви казали, що вам нічого тайти від людей.

Н о к с *(стурбовано)*. Що ви маєте на увазі?

Г а б а р д . До побачення.

Габард виходить і причиняє за собою двері. Нокс задумано підходить до письмового столу, неухважно гортає листа, що він почав був читати; раптом згадує за паку документів і йде по них до низької книжкової шафи.

Н о к с *(приголомшений)*. Украв!

Нестямно озирається навколо, а тоді, мов навісний, кидається наздогін за Габардом, покинувши двері навстяж. Яку хвилину кіп порожній.

З а в і с а

ДІЯ ІІІ

Бібліотека, що править Старкветерощ наче за кабінет, коли він приїздить до Вашингтона, Праворуч двоє дверей. Ліворуч, углибині, темна незавішена ніша. Вікна в лівій стіні. Попід вікнами бюрко, коло нього крісло. На бюрку — телефон та великий портфель. У, центрі покою, вглибині, — широка ширма. Вподовж затильної стіни масивні старомодні книжкові шафи із скляними дверцятами. Ті шафи футів на чотири від підлоги мають виступ, який утворює карниз. Між лівим краєм шафи та нішею на стіні великий портрет олією чи то гравюра — Авраама Лінкольна. Кімнату опоряджено просто, суворо і дещо старомодно.

9.30 ранку наступного дня.

С т а р к в е т е р сидить коло бюрка, Д о б л м е н стоїть праворуч.

С т а р к в е т е р . Гаразд, хоч це й абияке видання, — я передплачу.

Д о б л м е н *(записуючи в блокноті)*. Слухаю, сер. Дві тисячі. *(Звіряється із своїми нотатками)*. Крім того «Вандервотерів журнал». Термін передплати на нього вийшов.

С т а р к в е т е р . Скільки?

Д о б л м е н . Торік ви. внесли п'ятнадцять тисяч.

С т а р к в е т е р . Це забагато. Скільки коштує передплата для звичайної публіки?

Д о б л м е н . Один долар на рік.

С т а р к в е т е р *(рішуче хитав головою)*. Це забагато.

Д о б л м е н . Крім того, професор Вандерветер приносить чимало користі своїми лекціями. Він стало викладає на курсах, а його промова на конгресі Національної громадської федерації набула широкого розголосу.

С т а р к в е т е р *(не знаючи, на що зважитися)*. Гаразд... *(Замовкає, наче згадавши щось. Доблмен починав писати)*. Але ні. Пригадую, в часописах щось там писали про того Вандерветера — чи не про його розлучення. Заробив собі шербаатої слави... Який тепер з нього пожиток?..

Д о б л м е н . То його жінка винна.

С т а р к в е т е р . Це нас не обходить. Факт, що пожиток з нього тепер куценький. Перекажіть йому тільки десять тисяч. Це

буде йому наука.

Доблмен. Гаразд, сер.

Старкветер. А «Картрайтовому часописові» перекажіть, як звичайно, двадцять тисяч.

Доблмен (*нерішуче*). Вони прохають більше... Розширено обсяг журналу, змінено склад акціонерів та співробітників тощо.

Старкветер. Це журнал, де друкується Габард?

Доблмен. Так, сер. Подейкують, що він навіть один з основних його власників.

Старкветер. Дуже здібна людина. І вельми часто стає мені в пригоді. Скільки вони прохають?

Доблмен. Вони кажуть, що серія статей про Нетмана стала їм у дванадцять тисяч, і сподіваються, що, з огляду на ті надзвичайні послуги, до яких вони й надалі готові, сума в п'ятдесят тисяч...

Старкветер (*коротко*). Гаразд. Скільки я дав Гановерському університетові цього року?

Доблмен. Сім-дев'ять мільйонів, включаючи й нову книгозбірню.

Старкветер (*зітхаючи*). Освіта в добрий гріш мені виходить. Які ще справи?

Доблмен (*заглядає до свого блокнота*). Ще одна — містер Ратленд. Тобто його церква, сер, і той богословський коледж. Він сказав мені, що вже розмовляв з вами. Він хотів би знати...

Старкветер. Він вельми настирливий, мушу зауважити. П'ятдесят тисяч на церкву й сто тисяч на коледж... Скажіть мені по щирості, чи вартий він таких грошей?

Доблмен. Церква має величезний вплив на громадську думку, а містер Ратленд — вельми красномовний. (*Гортає блокнот і читає звідти якусь випуску*). Ось що сказав він у своїй проповіді два тижні тому: «Бог наділив містера Старкветера талантом робити гроші, так само, як бог наділив інших людей хистом до літератури, мистецтва чи науки».

Старкветер (*удоволено*). Непогано він сказав.

Доблмен (*читав іншу випуску*). А оце сказав він про вас в останній недільній проповіді: «Складімо ж творцеві найщирішу подяку за те, що обдарував такими великими достатками людину, яка всіляко сприяє вдосконаленню людськості. Ці достатки скупчено в руках людини, що воістину живе у згоді із словом господнім: «Любов до Христа показує мені шлях».

С т а р к в е т е р *(замислено)*. Доблмене, я завше діяв з найкращими намірами. Завше. Я вірю, що я один з тих небагатьох обранців, кому бог, у своїй безмежній мудрості, довірив народні достатки. Це висока довіра, і, всупереч огуді й неславі, що випали мені на долю, я виправдаю її. *(Змінюючи раптом свій тон на цілком діловий)*. Отже так! Перекажіть містерові Ратлендові, скільки він зажадав.

Д о б л м е н . Гаразд, сер. Я зателефоную йому. Я переконаний, що він ревно чекає на ваше слово. *(Рушав до дверей)*. Надіслати всім чеки, як завше, сер?

С т а р к в е т е р . Так, за винятком Ратленда. Йому чека я випишу сам. А решті звичайним шляхом. Ми виїздимо до Нью-Йорка поїздом о другій десять. Все готове?

Д о б л м е н *(показуючи на великий портфель)*. Все, окрім цього портфеля.

С т а р к в е т е р . За нього я подбаю сам. *(Доблмен іде до дверей ліворуч. Старкветер, глянувши в записник, зупиняє секретаря)*. Доблмене!

Д о б л м е н *(спиняється)*. Так, сер.

С т а р к в е т е р . Місіс Чалмерс тут?

Д о б л м е н . Так, сер. Вона приїхала кілька хвилин тому зі своїм хлопчиком. Вони в місіс Старкветер.

С т а р к в е т е р . Будьте ласкаві, перекажіть місіс Чалмерс, що я хочу її бачити.

Д о б л м е н . Слухаю, сер. *(Виходить)*.

П о к о ї в к а заходить з правих дверей, що на другому плані, і подає на таці візитову картку.

С т а р к в е т е р *(глянув на картку)*. Нехай зайде.

Покоївка виходить тими самими дверима.

Старкветер переглядає записника.

Покоївка вертається з Габардом. Габард підходить до бюрока.

Старкветер такий втішений його появою, що навіть підводиться потиснути йому руку.

С т а р к в е т е р *(привітно)*. Я можу вам сказати тільки одне: те, що ви зробили,— просто диво. Ваш теле фонний дзвінок вчора ввечері зняв величезний тягар мені з душі. Де вони?

Г а б а р д *(добуває паку документів з нагрудної кишені й*

передає Старкветерові). Ось вони тут — усі цілісінькі. Мені пощастило.

С т а р к в е т е р (розкриваючи паку й перелічуючи документи). Ви надто скромні, містере Габарде... Тут треба було дечого більшого... ніж щасливої нагоди... Тут треба було спритності... Ви мастак... У такий короткий час... Вам треба було дещо збагнути... і діяти... діяти блискавично, а для того не досить самої щасливої нагоди. (Габард уклоняється, а Старкветер тим часом складає папери). Годі й казати, який я вам вдячний... Я збільшив передплату на ваш журнал до п'ятдесяти тисяч, а Доблменові накажу подати вам до рук багато відчутніший вияв моєї прихильності, аніж слова вдячності за вашу неоціненну послугу. (Габард уклоняється). Ви... гм... ви читали ці документи?

Г а б а р д . Я глянув на них тільки мимохідь. Дуже серйозні папери. А втім, тепер уже Ноксові каюк. Без них його сьогоднішня промова перетвориться на фарс, на справжнісінький фарс. Майтеся на бачності, сер,— шануйте їх. (Показує на документи, які Старкветер тримає ще в руці). Герст має довгі руки.

С т а р к в е т е р . До мене їм зась! Крім того, я їду до Нью-Йорка сьогодні і заберу їх із собою. Містере Габарде, даруйте мені... (Починає вкладати до великого портфеля різні папери з бюрка). Мені дуже ніколи.

Г а б а р д (вловивши натяк). Так, я розумію. Та й мені вже час іти. За п'ять хвилин я маю бути в клубі.

С т а р к в е т е р (далі вкладав до портфеля папери, а деякі теки й бухгалтерські книжки акуратно кладе набік). Я ще маю побалакати з вами в Нью-Йорку. Наступного разу, коли будете там,— зазирніть до мене. В мене є думка, чи не купити журнал «Партенон», а відтак змінити його напрямом. Я хотів би, щоб ви взяли на себе цей клопіт. Та й інші є до вас справи. На все добре, містере Габарде. Невдовзі побачимося в Нью-Йорку.

Габард і Старкветер тиснуть один одному руки. Габард рушає до дверей праворуч на другому плані.

М а р г е р і т входить саме в ці двері.

Протягом наступної сцени Старкветер далі вкладає папери до портфеля.

Г а б а р д . Місіс Чалмерс! (Простягає руку, що її Маргеріт тисне вельми холодно, ледь помітно вклоняючись. Вона хоче пройти. Габард говорить до неї несподівано ущипливим тоном).

Не слід би вам так високо нестися, місіс Чалмерс.

Маргеріт (*спиняється й дивиться на нього, не тямлячи, в чому річ,— чи він часом не п'яний*). Я не розумію...

Габард. Ви завше ставилися до мене звисока, але ті часи минулись. Чеснота ваша нічого не варта. Ви надто замилювали мені нею очі. Але тепер нема дурних! Ич, які ви оборудки вмієте ладнати! І чим ви кращі від інших жінок? Та ви й самі знаєте, де були вчора ввечері. Я знаю теж.

Маргеріт. Ви зухвалець!

Габард (*уперто*). Кажу вам, я знаю, де ви були вчора ввечері. Містер Нокс також знає, де ви були. Але я готовий закластися, що чоловік ваш того не знає.

Маргеріт. Ви шпигували! (*Показуючи на батька*). І йому вже все розповіли?

Габард. Чого б це я мав?

Маргеріт. Ви ж його лакуза!

Габард. Можете заспокоїтись — я йому нічого не розповідав. Але раджу вам обходитися зі мною дещо... дещо чемніше.

Маргеріт ніяк не реагує на ті його слова і мовчки проходить далі.

Габард, злісно зиркнувши на неї, виходить.

Старкветер кладе останні папери до портфеля й замикає його на ключ.

На столі лишається рівенький стос бухгалтерських книг
та паперів.

Старкветер. Доброго ранку, Маргеріт. Я послав по тебе, бо ми не закінчили вчорашньої розмови. Сідай. (*Маргеріт сідає на стільця*). Тебе завше було важко втримати, Маргеріт. Ти занадто вольова, як на жінку. Але я зробив для тебе все, що міг. Твоє одруження з Томом цілком себе виправдало. Перед Томом — блискуче майбутнє, він доброго роду й джентльмен, чудова тобі пара...

Маргеріт (*гірко перебиває йому мову*). Мені здається, що ти зовсім не думав про свою дочку, коли влаштовував цей шлюб. Я знаю, як ти дивишся на жінок,— яке їхнє місце в житті. Я ніколи нічого не важила для тебе. Так само й мама, так само й Конні,— що тобі до нас! Для тебе існують тільки справи... Справи для тебе — над усе! Часом мені здається,— ти зовсім забув, що й жінка має душу. А щодо мого одруження — ти добре бачив, що Том може тобі знадобитись. Він і справді має всі оті якості, про які ти кажеш.

Ще й більше того— людина він несперечлива, вельми згодлива, ладен виконувати все, аби-но ти звелів,— тож-бо вправно орудує політичними махінаціями, щоб проводити вигідні тобі закони. Ти й не замислювався, який з нього вийде чоловік для твоєї дочки, для твоєї рідної дочки, якої ти зовсім не знав. Адже ж ти віддав йому свою дочку — продав її йому — тільки через те, що він був тобі потрібний (*істерично сміється*) для твоїх комерційних справ.

Старкветер (*гостро*). Маргеріт! Припини негайно! (*Охолонувши децю*). А ти все така сама. Така ж, як і була, конче хочеш виявити свою власну волю...

Маргеріт. О боже, чому я не виявила її раніше!

Старкветер (*запальчасто*). Але не про це зараз мова. Я послав по тебе, бо цьому треба покласти край, тобто товаришуванню з таким типом, як Нокс,— з отим мрійником, шарлатаном, пройдисвітом...

Маргеріт. Немає ніякої потреби кривдити його вразливими словами.

Старкветер. Цьому треба покласти край, та й по всьому! Ти зрозуміла? Треба покласти край!

Маргеріт (*спокійно*). Край уже покладено й без того. Не думаю, що я колись іще побачуся з Ноксом. В кожному разі, до моєї господи він ніколи більш не завітає. Ти вдоволений?

Старкветер. Цілком. Певна річ, я ніколи не мав на тебе підозри... що... ну, ти сама розумієш.

Маргеріт (*спокійно*). Як мало ти знаєш жінок! У твоїй уяві — ми автомати, ляльки, що не маємо ні серця, ані власних бажань, а тільки слухняно, скоряємося тій бездушній пуританській доброзвичайності, що зашкарубла в Новій Англії ще сотню років тому.

Старкветер (*підозріливо*). Ти хочеш сказати, що ти і цей чоловік...?

Маргеріт. Я нічого не хочу сказати про те, чого ніколи не було. Я хочу нагадати тобі, що я Томова дружина і мати Томмі. Того, що я хотіла б сказати, ти однаково не зрозумієш, як не розумієш мене... і взагалі будь-якої жінки...

Старкветер (*полегшено*). То й гаразд.

Маргеріт (*провадить далі*). А воно ж так легко. І так просто. Жінка — це теж людина. Та й годі. А втім, для тебе це, мабуть, новина.

З дверей праворуч входить Д о б л м е н із чеком у руці. Старкветер хотів був щось казати, але тепер передумав. Доблмен нерішуче спинається, і Старкветер киває йому, щоб підійшов ближче.

Д о б л м е н *(вітаючись до Маргеріт і звертаючись до Старкветера)*. Ось чек, сер. Ви сказали, що підпишете його самі.

С т а р к в е т е р . Так,—це той, що Ратлендові. *(Шукає, чим підписати. Доблмен пропонує свою авторучку)*. Ні, я своєю ручкою. *(Відмикає портфель, дістає авторучку і підписує чек. Портфель кладе незамкнений. Доблмен бере чек і виходить у двері праворуч. Перебирає документи у портфелі)*. Той добродій Нокс. Я стежив за ним учора. Чоловік він дуже енергійний і тямущий. Та на лихо надто сентиментальний. Може, думки його й слушні. Але практично він нічого не тямить у тому, що діється навколо. Для добробуту Сполучених Штатів він небезпечніший за десять тисяч анархістів. І він не практичніш. *(Підважуючи на руці документи)*. Ось оце викрав з мого приватного архіву один злодюжка з жовтої преси і передав Ноксові. А той лагодився підмаслити цими документами свою сьогоднішню промову. Але він такий безнадійно непрактичний, отой добродій Нокс, що, як бачиш, усі папери вже знову тут, у законного власника.

М а р г е р і т . Отже, його промова провалиться?

С т а р к в е т е р . Безперечно. Машину вже пущено в дію. Наш добрий народ візьме його на посміх, як влучно хтось висловився, чи не Габард. *(Кладе документи на розкритий портфель, збирає бухгалтерські книги та папери й підводиться)*. Одну хвилинку. Я маю сховати ці папери.

Старкветер іде до ніші в глибині кону, ліворуч. Вмикає там електричне світло; у ніші, виявляється, стоїть великий сейф. Старкветер заклопотано відмикає складний замок сейфа, потому вкладає туди бухгалтерські книги та паки паперів і переглядає інші папери в сейфі.

Маргеріт дивиться на документи, що лежать на розкритому портфелі, і, швидко перебігши очима по кімнаті,— зважується. Вона хапає документи; спочатку має па думці вибігти чимдуж з кімнати, але раптом передумє.

Вона розглядається за придатним місцем і спинається поглядом на портреті Лінкольна. Маргеріт хутко ставить стільця біля книжкової шафи, стає на нього, а далі на карнив шафи і закладає документи за портрета. Швиденько зіскакує додолу, витирає хусточкою карниз та стілець, ставить стільця на місце, а сама знову сідає в крісло біля бюрка. Старкветер замкає сейфа, виходить з ніші, вимикає там світло, вертається до бюрка й сідає там, де й перше сидів. Він збирається замкнути портфель, але

помічає, що папери, які лежали на ньому, зникли. А втім, це ного аж ніяк не турбує, і він тільки пильно переглядає папери в портфелі.

Старкветер *(спокійно)*. Чи хто заходив сюди до кімнати?

Маргеріт. Ні.

Старкветер *(дивлячись на неї допитливо)*. Стався неймовірний випадок! Коли я хвилину тому відійшов до сейфа, то залишив документи тут на портфелі. Нікого в кімнаті не було, крім тебе. Документи зникли. Дай їх мені.

Маргеріт. Я не виходила з кімнати.

Старкветер. Я знаю. Дай їх мені. *(Пауза)*. Вони в тебе. Дай їх мені.

Маргеріт. В мене їх нема.

Старкветер. Це брехня. Дай їх мені.

Маргеріт *(підводячись)*. Кажу тобі, в мене їх нема...

Старкветер *(також підводячись)*. Це брехня!

Маргеріт *(повертаючись до дверей)*. Що ж, коли ти не віриш мені...

Старкветер *(перебиваючи)*. Куди ти йдеш?

Маргеріт. Додому.

Старкветер *(владно)*. Ні, ти не підеш. Вернись. *(Маргеріт вертається й стає біля крісла)*. Ти не вийдеш з цієї кімнати. Сідай.

Маргеріт. Я волію стояти.

Старкветер. Сідай! *(Вона не сідає, але він шарпав її за руку й силоміць садовить у крісло)*. Сідай. Перш ніж вийти з цієї кімнати, ти повернеш документи. Справа багато важливіша, ніж тобі здається. Те, що ти вчинила, переступає всякі дозволені межі,— і я муситиму вжити таких суворих заходів, що ти й не уявляєш. Я можу забути, що ти моя дочка. Я можу забути навіть і те, що ти жінка. Якщо мені доведеться вирвати їх у тебе силою, я це зроблю. Дай їх мені. *(Пауза)*. Що ти вирішила робити? *(Маргеріт знизує плечима)*. Що можеш ти сказати? *(Маргеріт знову знизує плечима)*. *Що можеш ти сказати?*

Маргеріт. Нічого.

Старкветер *(сідав. Міняючи тактику, каже стримано)*. Давай лиш спокійно обміркуємо все. Ти не маєш ніякого права на ці документи. Вони мої. Їх викрав якийсь злодюжка з мого приватного архіву. Сьогодні вранці,— власне, кілька хвилин тому,— мені їх повернено. Вони мої, кажу тобі. Вони належать

мені. Віддай їх.

Маргеріт. А я кажу тобі, що в мене їх нема.

Старкветер. Ти заховала їх десь на собі, може, на грудях. Це тебе не врятує. Кажу ж тобі,— я їх добуду. Попереджаю тебе. Я не хочу вживати крайніх заходів. Дай їх мені. *(Простягав руку до кнопки дзвоника, але не натискує, пильно дивлячись на неї)*. Ну? *(Маргеріт знижує плечима. Він двічі натискує кнопку)*. Я викликаю Доблмена. Ти ще маєш нагоду, поки він прийде. Дай їх мені.

Маргеріт. Батьку, повір мені саме цього разу! Дозволь мені піти. Запевняю тебе,— цих документів у мене нема. Запевняю тебе,— якщо ти дозволиш мені піти з цієї кімнати, я не занесу їх з собою. Даю тобі слово честі! Ти віриш мені? Скажи, ти віриш мені?

Старкветер. Я вірю тобі. Ти кажеш, що їх у тебе нема. Я вірю тобі. Тоді скажи мені, де вони,— ти їх сховала десь... *(Обводить очима кімнату)*. Скажи і можеш собі йти.

Доблмен входить з правого боку й підходить до бюрка. Старкветер та Маргеріт мовчать.

Доблмен. Ви дзвонили?

Старкветер *(востаннє кидає запитливий погляд на Маргеріт, що ніяк на це не реагує)*. Так, дзвонив. Ви весь час були поруч у тій кімнаті?

Доблмен. Так, сер.

Старкветер. Хто-небудь проходив до цієї кімнати?

Доблмен. Ні, сер.

Старкветер. Чудово. Послухаймо, що скаже покоївка. *(Натискує кнопку один раз)*. Маргеріт, даю тобі останню нагоду.

Маргеріт. Я вже сказала тобі, що коли я вийду з цієї кімнати, я не візьму їх з собою.

Покоївка входить з правого боку, з дверей на другому плані, й підступає ближче.

Старкветер. Чи хто заходив до цієї кімнати з передпокою за останні кілька хвилин?

Покоївка. Ні, сер; ніхто, відтоді як пройшла місіс Чалмерс.

Старкветер. Ви певно це знаєте?

Покоївка. Я була в передпокої, сер,— поралася там увесь цей час.

Старкветер. Гарзд, можете йти. *(Покоївка виходить)*

тими самими дверима). Доблмене, сталася вельми прикра річ. Місіс Чалмерс і я були самі в цій кімнаті. Ті папери, що їх викрав був Герст,— оце тільки-но повернув мені Габард. Вони лежали тут на моєму бюркові. Я відвернувся на хвилинку — відійшов до сейфа. Коли я повернувся назад — папери зникли.

Д о б л м е н *(замішавшись)*. Так, сер...

С т а р к в е т е р . Їх узяла місіс Чалмерс. Вони в неї.

Д о б л м е н *(безпорадно зникається)*. Е-е... е... так, сер...

С т а р к в е т е р . Папери мені потрібні. Що робити? *(Доблмен зовсім розгубився)*. Ну?

Д о б л м е н *(каже, хапаючись; у голосі йому бринить надія)*. По-пошліть по містера Габарда. Він уже раз потрапив повернути їх вам.

С т а р к в е т е р . Цілком слушно. Зателефонуйте до нього. Ви повинні застати його в Прес-клубі. *(Доблмен рушав до дверей праворуч)*. Не виходьте з кімнати. Телефонуйте звідси. *(Показує на телефон на бюркові. Доблмен обходить бюрко з лівого боку й телефонує)*. Ніхто з присутніх не вийде звідси. Коли вже моя дочка здатна на таку крадіжку, то я не можу довіряти жадній людині,— нікому.

Д о б л м е н *(каже в трубку)*. РЕД... 6-2-4. Так, будь ласка. *(Чекає)*.

С т а р к в е т е р *(підводячись)*. Викличте й сенатора Чалмерса за одним разом. Скажіть йому, щоб прибув негайно.

Д о б л м е н . Так, сер,— негайно.

С т а р к в е т е р *(виходить на середину кону й каже до Маргеріт)*. Підійди сюди. *(Маргеріт покірливо підходить. Вона перелякана, але сповнена рішучості)*. Навіщо ти це зробила? Чи правду ти сказала, що між тобою й отим добродієм Ноксом нічого не було?

М а р г е р і т . Батьку, не говорім на такі теми в присутності *(показує очима на Доблмена)* слуг.

С т а р к в е т е р . Тобі слід було зважити це самій, перш ніж викрадати документи.

Доблмен тим часом розмовляв стиха телефоном.

М а р г е р і т . Але ж існує пристойність...

С т а р к в е т е р *(уриваючи)*. Не для злодійок. *(Настійливо, але не підносячи голосу)*. Маргеріт, ще не пізно. Віддай їх, і ніхто

нічого не знатиме.

Пауза. Маргеріт мовчить, вагаючись.

Д о б л м е н . Містер Габард каже, що прибуде за три хвилини.
На щастя, й сенатор Чалмерс із ним.

Старкветер киває і дивиться на Маргеріт. Двері ліворуч, на другому
плані, відчиняються, і до покою входять місіс Старкветер та
К о н н і . З одягу видно, що вони збираються вийти з дому.

М і с і с С т а р к в е т е р *(одним духом)*. Ми йдемо, Ентоні. Ти
зовсім не мав рації, Ентоні, підганяючи нас на цей поїзд о другій
десять. Ми нізачо не встигнемо, нізачо. Було б розумніше...
*(Раптом помічає гостру напруженість поміж Старкветером та
Маргеріт)*. Що сталося?

С т а р к в е т е р *(прикро вражений появою жінки й меншої
дочки, каже Доблменові)*. Замкніть двері! *(Доблмен виконує
наказ)*.

М і с і с С т а р к в е т е р . Боже мій! Ентоні! Що трапилось?
(Пауза). Медж! Що трапилось?

С т а р к в е т е р . Тобі доведеться перебути тут кілька хвилин,
та й усе.

М і с і с С т а р к в е т е р . Але ж я мушу закінчити свої
справи. Я не маю жадної вільної хвилини. *(Дивлячись на Доблмена,
що замикає двері)*. Нічого не розумію.

С т а р к в е т е р *(похмуро)*. Зрозумієш незабаром. Я більше
нікому не довіряю. *Якщо* моя дочка спроможна красти...

М і с і с С т а р к в е т е р . Красти?!.. Маргеріт, що ти тут
накоїла?

М а р г е р і т . Де Томмі?

М і с і с Старкветер надто ошелешена, щоб відповісти, тільки
переводить погляд з обличчя на обличчя. Маргеріт дивиться
стривожено на Конні.

К о н н і . Він у машині й чекає на нас. Ти ж їдеш з нами, правда?

С т а р к в е т е р . Хай він чекає в машині. Маргеріт прийде,
коли ми порозуміємося з нею.

Хтось стукає в двері з правого боку на другому плані. Старкветер
подає Доблменові знак, щоб той відімкнув двері.

Доблмен відмикає їх, заходять Г а б а р д та Ч а л м е р с. Кинувши

погляд на присутніх і завваживши напружений стан у кімнаті, вони вітаються, тільки мовчки кивнувши головами. Доблмен замикає двері.

С т а р к в е т е р *(рішуче)*. Слухай-но, Томе. Ти знаєш, які документи викрав у мене Герст. Містер Габард забрав їх у Нокса і повернув мені сьогодні вранці. П'ять хвилин тому Маргеріт украла їх у мене — отут, саме в цій кімнаті. Вона не виходила звідси. Вони в неї. Я мушу їх добути.

Ч а л м е р с *(не зважається звернутися до своєї жінки і, тяжко дихаючи, притискає руку до серця)*. Медж, це правда?

М а р г е р і т. В мене їх нема. Кажу тобі — в мене їх нема.

С т а р к в е т е р. Де ж вони тоді? *(Вона не відповідає)*. Якщо вони в цій кімнаті, ми можемо їх знайти. Обшукайте кімнату, Томе, містере Габарде, Доблмене. Їх треба знайти за всяку ціну.

Під час обшуку місіс Старкветер починає почуватися кепсько. Конні садовить її в крісло з лівого боку. Маргеріт також сідає в крісло, коло бюрка, де й перше сиділа.

Ч а л м е р с *(він один припиняє шукати)*. Більше ніде їх шукати. Документів у кімнаті нема. Ви певні, що не сховали їх десь самі, а тепер не можете пригадати?

С т а р к в е т е р. Казна-що. Маргеріт узяла їх. Це досить груба пака паперів, і її не так легко сховати. Якщо їх немає в кімнаті, тоді вони при ній.

Ч а л м е р с. Медж, віддай їх.

М а р г е р і т. Їх у мене нема. *(Чалмерс раптом підходить до неї і, шукаючи за паперами, обмацує її одяг)*.

М а р г е р і т *(схопившись на рівні ноги, дає йому ляпаса в обличчя)*. Як ви смієте!

Чалмерс відступає; місіс Старкветер б'ється в істериці, налякана. Конні її заспокоює, а Старкветер стежить за цим усім похмуро.

Г а б а р д *(припиняючи шукати)*. Може, мені краще піти звідси, містере Старкветере?

С т а р к в е т е р. Ні; ці папери тут, у кімнаті. Якщо ніхто не вийде з неї, то й папери звідси не зникнуть. Що ви порадили б мені зробити, Габарде?

Г а б а р д *(вагаючись)*. Беручи до уваги певні обставини, мені важко щось радити вам...

С т а р к в е т е р . Кажіть вільно...

Г а б а р д . Ну, то перш за все, я пересвідчився б, чи вона...
е-е... місіс Чалмерс узяла ті папери.

С т а р к в е т е р . Що взяла — це безперечно.

Ч а л м е р с . Але які ж саме мотиви має вона для такого
вчинку?

Габард велезначно посміхається.

С т а р к в е т е р *(до Габарда)*. Ви, здається, знаєте в цій справі
дещо більше... Що саме?

Г а б а р д . Я волів би промовчати. Це річ надто... *(Дивиться
значливо на місіс Старкветер та Конні)* е... е... делікатна.

С т а р к в е т е р . Та яка вже тут делікатність! Що саме?
Кажіть!

М а р г е р і т . Ні! Ні!

Чалмерс та Старкветер дивляться на неї з раптовою підозрою.

С т а р к в е т е р . Кажіть, містере Габарде.

Г а б а р д . Я волів би... я волів би промовчати.

С т а р к в е т е р *(ЛЮТО)*. Я вам наказую!

Г а б а р д *(вдаючи нехить)*. Вчора ввечері... я бачив... я був у
Ноксовому номері...

М а р г е р і т *(перебиваючи)*. Одну хвилинку,— будь ласка!
Хай говорить, але спершу вишліть звідси Конні!

С т а р к в е т е р . Ніхто не вийде з цієї кімнати, поки
документів не буде знайдено. Маргеріт, віддай мені папери, і тоді
Конні спокійно собі піде; і навіть Габард мовчатиме. Він і пари з
уст не пустить, що б не довелося йому там бачити. Я обіцяю тобі.
*(Пауза, протягом якої він даремно чекав від Маргеріт
вирішального слова)*. Кажіть далі, Габарде.

М а р г е р і т *(оповита перестрахом)*. Ні! Не треба! Я скажу. Я
віддам вам документи. *(Всі чекають. Вона*

*знову вагається; нарешилі запанувавши над собою, каже
рішуче)*. Ні; в мене їх нема. Кажіть усе, що вам заманеться.

С т а р к в е т е р . Батате, вони в неї. Вона сама сказала, що
ладна їх віддати. *(Габардові)*. Кажіть далі.

Г а б а р д . Вчора ввечері...

К о н н і *(схоплюючись)*. Я не хочу лишатися тут! *(Вона*

кидається в глиб кону ліворуч, але ті двері замкнено). Випустіть мене! Випустіть!

Місіс Ста р к в е т е р (*стогне й сіпається у кріслі — в неї знову починається істерика*). Я зараз помру! Я зараз помру! Я знаю, що зараз помру!

Ста р к в е т е р (*суворо, до Конні*). Повернись негайно до матері!

Ко н н і (*неохоче повертається до місіс Старкветер, сідає поруч і затуляє пальцями вуха*). Я не хочу нічого чути! Я не хочу нічого чути!

Ста р к в е т е р (*гостро*). Спусти руки!

Га бар д. Хай йому всячина, Чалмерсе, але я волів би не встрявати в це діло. Не маю ніякого бажання свідкувати...

Ста р к в е т е р. Спусти руки, чуєш! (*Конні неохоче спускає руки*). Отже, Габарде?

Га бар д. Даруйте... Але мене приневолюють...

Ча л м е р с. Раз почали, то вже кажіть. Ви кинули брудну тінь на мою дружину...

Га бар д. Гаразд. Вона... Місіс Чалмерс була вчора ввечері в Нокса, у його номері в готелі.

Місіс Ста р к в е т е р (*аж заходиться*). Ох! Ох! Моя Медж! Це брехня! Брехня! (*Несамовито колотить ногами по підлозі. Конні заспокоює її*).

Ча л м е р с. Вам доведеться довести свої слова, Габарде. Якщо ви звели наклеп, це вам дешево не МИНЕТЬСЯ.

Га бар д (*киваючи на Маргеріт*). Гляньте на неї. Запитайте її.

Чалмерс дивиться на Маргеріт, і підозра його поволі певнішає.

Ма р г е р і т. Зі мною була Лінда. І Томмі. Мені конче треба було побачити містера Нокса. Я приїхала туди машиною. Я взяла з собою Лінду й Томмі до кімнати містера Нокса.

Ча л м е р с (*полегшено*). А, ну то зовсім інша річ.

Га бар д. Але це не все. Місіс Чалмерс відпровадила покоївку й сина назад до машини, а сама залишилася в Нокса.

Ма р г е р і т (*хутко*). Тільки на одну хвилину!

Га бар д. На багато довше... багато, багато довше. Мені добре далось взнати те чекання,— всі жданики поїв.

Ма р г е р і т (*розпачливо*). Кажу ж вам, те тривало тільки хвилину... одну коротку хвилину.

Старквотер *(гостро до Габарда)*. А де ж були ви?
Габард. Поруч, у Ноксовій спальні. Той йолоп зовсім забув про мене. Він занадто був у захопленні від своєї... е... нової гості.

Старкветер. Кажете, ви бачили...

Габард. Двері спальні були незамкнені. Я прочинив їх...

Старкветер. Що ви бачили?..

Маргеріт *(прохально до Габарда)*. Невже ви не маєте милосердя? Я ж кажу, що те тривало тільки хвилину. *(Габарт знизує плечима)*.

Старкветер. Зараз ми з'ясуємо, як довго та хвилина тривала. Томмі тут, і покоївка тут також. Конні, покоївка Маргеріт тут? *(Конні мовчить)*. Відповідай мені!

Конні. Так.

Старкветер. Доблмене, подзвоніть по служницю, накажіть провести сюди Томмі та покоївку місіс Чалмерс.

Доблмен іде до бюрка і один раз натискає кнопку.

Маргеріт. Ні! Тільки не Томмі!

Старкветер *(дивлячись тильно на Маргеріт, каже Доблменові)*. Хай прийде покоївка місіс Чалмерс. *(Стукають у ліві двері на другому плані. Доблмен відмикає їх і дає служниці розпорядження. По тому зачиняє двері)*. Замкніть їх. *(Доблмен замикає)*.

Чалмерс *(підходить до Маргеріт)*. Оце така ваша незаплямована репутація, що ви лигаєтеся з ким не ліньки?..

Маргеріт. Ви не маєте права так зі мною розмовляти, Томе...

Чалмерс. Я ваш чоловік.

Маргеріт. Ви давно вже не мій чоловік.

Чалмерс. Що ви хочете цим сказати?

Маргеріт. Я хочу сказати тільки те, що ви чудово знаєте й самі...

Чалмерс. Медж, це ж тільки ваші здогади. Ви не знаєте нічого певного...

Маргеріт. Я знаю все – і, між іншим, нічиїх свідчень не потребу. Адже я жінка. Ви просто просякли цим духом. І не один рік уже. Я не маю сумнівів, що впіймати вас на гарячому було б дуже легко. Але мене те не цікавило. Я мала свого хлопчика. Коли він народився, ви перестали існувати для мене, Томе. Та й я для вас,

здається, так само.

Чалмерс. А тепер, щоб мені відплатити ви сплуталися з цим, так би мовити, «добродієм» Ноксом!

Маргеріт. Ні, ні! Це неправда, Томе! Я кажу вам, що це неправда.

Чалмерс. Ви були там учора ввечері, в його номері, самі... Скільки часу, це ми зараз довідаємось... *(Стукають у ліві двері на другому плані. Доблмен іде відімкнути їх)*. А щойно ви викрали батькові приватні папери задля свого коханця.

Маргеріт. Він мені не коханець.

Чалмерс. Таж ви призналися, що ті папери у вас. Для кого ж, окрім Нокса, могли ви їх украсти?

Лінда входить. Бліда й напружена, вона запитально дивиться на Маргеріт, не знаючи, як їй слід повестися.

Старкветер. Це та жінка. *(До Лінди)*. Підійдіть сюди. *(Лінда неохоче наближається)*. Де ви були вчора ввечері? Ви знаєте, що я маю на думці. *(Вона мовчить)*. Відповідайте.

Лінда. Я не знаю, що саме маєте ви на думці, сер... Якщо...

Старкветер. Так-так, саме це. Кажіть.

Лінда. Але я не думаю, щоб ви мали право ставити мені такі запитання... Якщо я... якщо я й вийшла пройтися із своїм хлопцем...

Старкветер *(до Маргеріт)*. Але ж і віддану придбала ти собі покоївку. *(Гостро до інших)*. З неї не витягнеш нічого. Пошліть по Томмі. Доблмене, подзвоніть.

Доблмен хоче виконати наказ.

Маргеріт *(спиняючи Доблмена)*. Ні, ні; тільки не Томмі. Скажіть їм усе, Ліндо. *(Лінда непорозуміло дивиться на Маргеріт. Каже лагідно)*. Не звертайте уваги на мене. Скажіть їм правду,...

Чалмерс *(перебиваючи)*. Всю правду.

Маргеріт. Так, Ліндо, всю правду.

Вражена Лінда не знає, на яку ступити.

Старкветер. Не звертайте уваги, Доблмене. *(До Лінди)*. Гаразд. Ви були в номері Нокса вчора ввечері, разом із вашою господинею та Томмі.

Лінда. Так, сер.

С т а р к в е т е р . Ваша господиня вислала вас і Томмі з кімнати.

Л і н д а . Так, сер.

С т а р к в е т е р . Ви чекали в машині.

Л і н д а . Так, сер.

С т а р к в е т е р (*раптово гострим тоном*). Скільки часу?

Лінда, розуміючи, що від її відповіді чимало залежить, мовчить.

М а р г е р і т (*в цілковитій безнадії*). Півгодини... годину... стільки часу, скільки вам продиктує ваша брудна уява... Досить, Ліндо. Ви можете йти.

С т а р к в е т е р . Ні, залишіться. Станьте з того боку. (*До інших*). Папери тут, у цій кімнаті, – це вже факт незаперечний.

Г а б а р д . Гадаю, що підстави її вчинку тепер зрозумілі.

К о н н і . Ви негідна тварюка!

Ч а л м е р с . Але ви ще не розповіли, що ви там бачили.

Г а б а р д . Я бачив їх, як вони стояли, тримаючи одне одного в обіймах, стояли довгенько. А тоді я помітив украдені документи, де їх кинув Нокс. Ну, то я поклав їх собі до кишені й зачинив двері.

Ч а л м е р с . І скільки часу по тому ті двоє ще лишалися сам на сам?

Г а б а р д . Збігло чимало часу... таки багатенько, якщо казати правду.

Ч а л м е р с . А коли ви глянули на них востаннє?

Г а б а р д . Вони все ще тримали одне одного в обіймах і, можна сказати, були в захваті від того...

Чалмерс пригнічений.

М а р г е р і т (*до Габарда*). Ви — негідник! (*Габард посміхається. До Старкветера*). Коли ви вгамуєте цього свого гойчака?

С т а р к в е т е р . Коли одержу папери. Ти бачиш, чим ти вже за них заплатила. Тепер слухайте мене уважно. Томе, ти слухай теж. Ти знаєш, яку цінність становлять оті листи. Якщо їх не буде знайдено, може зчинитися такий струс, що вийде мені не тільки в грубі гроші, але й порушить мій вплив в уряді. Я не певен, чи й тебе, Томе, переоберуть до сенату. Отож усе, що ми чули тут у цій кімнаті, треба забути — забути цілковито. Ви зрозуміли?

Ч а л м е р с . Але ж це подружня зрада!

Старкветер. Немає жадної потреби вживати цього слова. Все повинно лишитися так, наче нічого не трапилось.

Чалмерс. Так, я розумію.

Старкветер *(до Маргеріт)*. Ти чуєш? Том не зніматиме бучі. Отож віддай мені папери. Вони — моя власність, розумієш?

Маргеріт. А я вважаю, що саме народ, якому ви брехали, до якого ви підлещувалися, який ви обкрадали, є законний власник тих паперів, а зовсім не ви.

Старкветер. Ти що, зробила це з кохання до того, як його... до того демагога?

Маргеріт. Я зробила це заради народу, заради дітей, майбутнього...

Старкветер. Дурниці! Скажи мені, ти його кохаєш?

Маргеріт *(повільно)*. Я не можу відповісти — не знаю... Зараз я не знаю...

Стукають у двері на другому плані — ліворуч. Доблмен відмикає.

Доблмен *(дивлячись на візитову картку, що її подала йому покоївка, до Старкветера)*. Містер Ратленд.

Старкветер *(робить нетерплячий рух, по тому раптом передумує і каже похмуро)*. Гаразд. Запросіть його сюди. Я стільки грошей віддав на церкву,— нехайно зараз побачу, що та церква зможе зробити для мене.

Конні *(несподівано схоплюється, підбігає до Маргеріт і з плачем обіймає її)*. Бога ради, бога ради! Медж, віддай татові папери, і все буде гаразд. Ти чула, що тато сказав, подумай, що буде зі мною, якщо цей скандал вийде на люди. А так тато загамує цю справу. Жадна душа не насмілиться сказати ані словечка. Віддай йому папери!

Маргеріт *(цілує її, хитає головою і злегка відсторонює)*. Ні; я не можу. Конні, люба моя... То все неправда, Конні. Він... він мені не коханець. Скажи, що ти віриш мені.

Конні *(лащить до неї)*. Я вірю тобі. Але чому ти не хочеш повернути ці папери — бодай заради мене?

Стукають у двері.

Маргеріт. Я не можу.

Входить Ратленд. Конні повертається до місіс Старкветер.

Р а т л е н д *(сяючи усміхом, простує до Старкветера)*. О, тут уся родина в гурті! Я так поспішав застати вас ще до від'їзду, містере Старкветере, щоб особисто скласти вам подяку за вашу великодушну й щедрю... так, так — великодушну й щедрю... пожертву... *(Помічає в кімнаті напружену атмосферу і роззублено застигає з роззявленим ротом, переводячи очі з обличчя на обличчя)*.

С т а р к в е т е р . Тут вчинено крадіжку, містере Ратленде. Моя дочка вкрала в мене дуже цінну річ — пакет з надзвичайно важливими приватними паперами. Якщо їй пощастить оголосити їх, то я зазнаю великих фінансових втрат і припиняться мої великодушні й щедрі пожертви — як для вас, так і для будь-кого іншого. Я зробив усе, що міг, аби вмовити її повернути вкрадене. Тепер ви спробуйте. Переконайте її, що вона чинить божевілля.

Р а т л е н д *(не знаючи на яку ступити, мимрить)*. Яко ваш духовний напутник, місіс Чалмерс... якщо так справді сталося... я рекомендую... я раджу... я... гм... я благаю...

М а р г е р і т . Прошу вас, містере Ратленде, не ставте себе в ніякове становище. Адже ж мій батько просто використовує ваш сан. А щодо того, що я вчинила чи не вчинила, то я переконана, що повелася так, як слід. Підлоти й без мене у світі вистачає. Народ обдурюють і обкрадають, а ви потураєте цьому підлому ошуканству та обкраданню. Якщо ви й надалі так ретельно виконуватимете батькові накази — справді, накази,— я хоч-не-хоч повірю, що вас напрямляє тільки жадання мати якнайбільше отих великодушних і щедрих пожертв.

Старкветер посміхається.

Р а т л е н д *(роззубився цілком)*. Боюся, що ця справа... гм... надто делікатна, містере Старкветере, щоб я мав право до неї втручатися. Я просив би дозволу відкланятися... гм...

С т а р к в а т е р *(задумано)*. Отже, й церква підвела мене... *(Ратлендові)*. Ні, будьте такі ласкаві, залишіться тут.

М а р г е р і т . Батьку, Томмі в машині,— сам. Дозволь мені піти до нього.

С т а р к в е т е р . Дай папери.

Місіс Старкветер підводиться й, схлипуючи, непевною ходою наближається до Маргеріт.

Місіс Старкветер. Медж, Медж,— то не може бути правда. Я не вірю. Я знаю, що ти не вчинила тієї огидної речі. Ніколи не повірю я, щоб моя дочка дійшла до такого негідного вчинку... Я відмовляюся вірити своїм власним вухам... *(Раптом падає навколішки перед Маргеріт і плаче істерично, заламуючи руки)*.

Старкветер *(підходить до неї)*. Встань. *(Завагавшись)*. Ні; лишайся. Може, вона тебе послухає.

Маргеріт *(намагаючись підвести матір)*. Не треба, мамо, не треба. Прошу тебе, підведись. *(Місіс Старкветер пручається істерично)*. Ти не розумієш, мамо. Ну, прошу ж тебе, прошу,— підведись.

Місіс Старкветер. Медж, я, твоя мати, благаю тебе навколішках. Віддай ті папери батькові, і я забуду все, що тут почула. Подумай про нашу репутацію! Я не вірю в це, я не вірю жадному їхньому слову; але ж подумай, яка ганьба на нас чатує. Подумай про мене. Подумай про Конні, свою сестру. Подумай про Томмі. А до якого стану доведеш ти батька! А мене? Ні, моє серце не витримає... *(Стогнувши й хитаючи головою)*. Мені млосно... Я знаю, що зараз зомлію!..

Маргеріт *(підводить матір; Конні підходить допомогти сестрі)*. Мамо, ти не розумієш. Тут ідеться про багато важливіші речі, аніж наша репутація, чи *(показує на Ратленда)* приміром, бог. Ти кажеш про Конні й Томмі... Але ж два мільйони таких самісіньких Конні й Томмі тяжко працюють сьогодні на фабриках Сполучених Штатів. Подумай про них. І, крім того, мамо, все це неправда, що ти тут почула. Між містером Ноксом і мною нічого немає. Він зовсім мені не коханець. Я насправді не така скандальна особа, як мене тут обзивали чоловіки.

Конні *(благально)*. Медж!

Маргеріт *(так само)*. Конні! Повір мені. Я чиню по правді. Я знаю, що чиню по правді.

Місіс Старкветер хлипає, Конні веде її назад до крісла.

Старкветер. Маргеріт, кілька хвилин тому, коли ти запевняла, що не було нічого між тобою й тим чоловіком,— ти збрехала мені... збрехала, як тільки розпусна жінка може збрехати.

Маргеріт. Ви тільки в найгірше вірите.

С т а р к в е т е р . А хіба тут є що інакше? Але те, що ти накоїла ось у цій кімнаті, на очах нахабно обікравши мене, те ще бридкіше, ніж твої взаємини з тим чоловіком. Ну, що ж, ти пішла всупереч батьковій волі, та ще й у справах, на яких ані геть не розумієшся. Це чоловіча гра, в якій ти поважилася взяти участь, тож май на увазі, що наслідки на тобі й окошаться. Том вимагатиме розлучення.

М а р г е р і т . Що-що, а це вже зовсім не погроза.

С т а р к в е т е р . Але кар'єрі Нокса це завдасть смертельного удару. Наш добрий недалекий народ не прощає вільного поводження. Ми завдамо Ноксові такого сорому...

М і с і с С т а р к в е т е р *(тяжко вражена)*. Ентоні!..

С т а р к в е т е р *(роздратовано зиркнувши на дружину)*. І ще одне. Оскільки буде доведено, що ти зламала подружню вірність, стала неморальна жінка, то ти не гідна виховувати свою дитину. Отже, її в тебе відберуть.

М а р г е р і т . Ні, ні! Такого не може бути. Я не вчинила нічого злого. Жадний суд, жадний справедливий суддя не повірить свідченням такого суб'єкта, як оцей! *(Показав на Габарда)*.

Г а б а р д . Свої свідчення я можу довести. В сусідній кімнаті було двоє чоловіків. Можете не сумніватися, бо я сам їх туди привів. І це були люди, що служать вашому батькові. А в дверях, як відомо, є замкові щілини. Отож свідки бачили.

М а р г е р і т . І вони посвідчать усе, що ви їм скажете.

Г а б а р д . Вони знатимуть, що посвідчити,— запевняю вас.

С т а р к в е т е р . Маргеріт, я розповів тобі дещо з того, що я можу зробити. Ще не пізно. Поверни папери, і все піде в непам'ять.

М а р г е р і т . Виходить, ти навіть ладен забути цю... цю... подружню зраду. Ти тільки-но казав, що я неморальна жінка і не гідна виховувати власного сина, а тепер ти повертаєш його мені! Я й не уявляла собі, що твоя доброчесність може бути така нища!.. Вірячи в мою розбещеність, ти, проте, згодний пробачити мені й усе забути, і це заради якихось нікчемних папірців, заради грошей, заради права грабувати й обкрадати людей! То це така твоя моральність — самі тільки гроші?!..

С т а р к в е т е р . Я знаю, що таке моральність. І справа зовсім не в грошах. Я тільки керівник; і я високо шаную свій обов'язок, як керівника...

М а р г е р і т *(перебиваючи йому мову, гірко)*. Крадіжки, й брехні, й усілякі інші дрібні гріхи — ніщо проти високого

обов'язку... Мета виправдує засоби.

С т а р к в е т е р *(відрубує їй)*. Саме так.

М а р г е р і т *(Ратлендові)*. Це ж єзуїтщина*, містере Ратленде. Сподіваюсь, що ви, як духовний напутник мого батька...

С т а р к в е т е р . Досить цього базікання! Дай мені папери.

М а р г е р і т . В мене їх нема.

С т а р к в е т е р . Що робити, Габарде?

Г а б а р д . Вони в неї. Вона ж майже призналася, що їх немає більш ніде в кімнаті. А сама вона не виходила звідси. Отже, нічого іншого не лишається, як обшукати її.

С т а р к в е т е р . Так, це єдиний вихід. Доблмене і ви, Габарде, ідіть з нею за ширму. Роздягніть її і знайдіть папери.

Доблмен невимовно злякався, але Габард ладен виконати це доручення залюбки.

Ч а л м е р с . Ні; я цього не дозволю! Габард тут уже ні до чого.

М а р г е р і т . Надто пізно, Томе. Ви не заступилися за мене, коли тут поневіряли мого душу... То що вже там важить, коли здеруть з мене ще й одяг!.. Якщо мають мене роздягати й обшукувати чоловіки, то чим містер Габард гірший за кожного іншого? А може, й містер Ратленд хоче докласти до цього руку?

К о н н і . О Медж! Віддай їм ті папери. *(Маргеріт хитає головою. Старкветеріві)*. Тоді нехай я обшукаю її, тату.

С т а р к в е т е р . Ти занадто набиваєшся. Мені не треба таких охочих. Хто зна, чи тобі можна вірити більше, ніж твоїй сестрі.

К о н н і . То нехай це зробить мама.

С т а р к в е т е р *(глузливо)*. Маргеріт винесе цілу, скриню документів, а твоя мама й не помітить.

К о н н і . Але ж тільки не чоловіки, тату! Тільки не чоловіки!

С т а р к в е т е р . А чому ні? Безсоромність їй уже не первина. *(Владно)*. Доблмене!

Д о б л м е н *(думаючи, що прийшла на нього остання година, переляканий на смерть)*. Т-т-а-ак, сер.

С т а р к в е т е р . Покличте служниць.

М і с і с С т а р к в е т е р *(протестуючи)*. Бнтоні!

С т а р к в е т е р . Ти волієш, щоб її обшукали чоловіки?

М і с і с С т а р к в е т е р *(стиха)*. Я помру, я помру... Я знаю, що я помру...

С т а р к в е т е р . Доблмене! Подзвоніть по служниць.

(Доблмен через силу підходить до бюрка, натискає кнопку і вертається до дверей). Впустіть сюди покоївок та доморядницю.

Лінда самовіддано кидається до Маргеріт.

Відійдіть туди — в куток. *(Показує праворуч на передній).*

Лінда нерішуче прикипає до місця, але Маргеріт подає їй знак головою і та скоряється. Маргеріт підбадьорливо до неї всміхається. Стукають праворуч у двері, на другому плані; Доблмен відмикає їх, розмовляє з покоївкою, тоді знов замикає.

(До Маргеріт). Зараз не час на жарти й тонкосльозі сентименти. Поверни папери, а ні, то скуштуєш лиха.

Маргеріт не відповідає.

Чалмерс. Ви встряли в чоловічу гру, і тут пахне серйозним. Краще віддайте папери.

Маргеріт усе так само незворушна.

Габард *(закрадливо)*. Дозвольте зауважити, шановна місіс Чалмерс, що ви не тільки обікрали свого батька. Ви зрадили свій клас.

Старкветер. І завдали тим йому непоправної шкоди.

Маргеріт *(запалившись раптом, показує на портрет Лінкольна)*. Він теж завдав йому непоправної шкоди, коли звільнив рабів і зберіг єдність країни. Правда, він не визнавав класів. Я волю зрадити свій клас, ніж зрадити його.

Старкветер. Демагогія. Демагогія.

Стукають праворуч у двері на другому плані. Доблмен відчиняє; входять місіс Мідлтон — доморядниця, а за нею дві покоївки. Вони спиняються біля дверей. Доморядниця, чекаючи наказу, запитливо дивиться на Старкветера. Покоївки видимо наполохані.

Доморядниця. Слухаю, сер.

Старкветер. Місіс Мідлтон, ви маєте двох покоївок до помочі. Відведіть місіс Чалмерс за ширму й обшукайте. Поскидайте з неї все чисто і обдивіться кожну річ

якнайретельніше.

Покоївки геть розгубилися.

Доморядниця (*анітрохи не знітившись*). Слухаю, сер. Що саме треба шукати?

Старкветер. Папери, документи,— все, що помітите в неї незвичайного. Передасте все те мені, коли знайдете.

Маргеріт (*у паніці*). Дика сваволя! Дика сваволя!

Старкветер. Маєш рацію,— твоя крадіжка документів саме і є дика сваволя!

Маргеріт (*до Чалмерса, Ратленда й Доблмена*). Ви — боягузи! Невже ви допуститеся до такої ганьби? Томе, чи є хоч краплина чоловічої гідності в вашій особі?

Чалмерс (*уперто*). Тоді поверни папери.

Маргеріт. Містере Ратленде...

Ратленд (*дуже ніяково і єлейно*). Люба місіс Чалмерс. Запевняю вас... обставини склалися вельми нещасливо... Ваша провина така безперечна, що мені не випадає втручатися (*Маргеріт відвертається від нього з презирством*)... аж ніяк не випадає втручатися...

Доблмен (*вибухаючи раптом*). Я не можу більше!.. Я кидаю роботу, сер. Це обурливо! Я кидаю зараз же, ось тут. Я не можу брати участі в такій справі. (*Намагається відімкнути двері*). Я йду від вас зараз же! Ви тварюки. Ви тварюки! (*Вибухає конвульсійним риданням*).

Чалмерс. Ага, мається, бачу я, ще один закоханець!..

Доблмен нарешті відчинив двері.

Старкветер. Ви йолоп! Зачиніть двері!

Доблмен вагається.

Зачиніть!

Доблмен скоряється.

Зачиніть!

Доблмен скоряється.

Маргеріт *(сумовито всміхаючись, лагідно)*. Дякую вам, містере Доблмене. *(До Старкветера)*. Батьку, ви ж не можете допустити такої образи для моєї честі,— я ж запевняю вас, я присягаюся вам...

Старкветер *(перебиваючи)*. Ну, то поверни мені документи.

Маргеріт. Присягаюся вам, що в мене їх нема. На мені ви їх не знайдете...

Старкветер. Ти збрехала мені Щодо Нокса, як я можу тепер тобі повірити?

Маргеріт *(твердим тоном)*. Якщо ви це зробите,— більше ви мені не батько. Ви перестанете існувати для мене...

Старкветер. Занадто багато моєї вдачі тобі передалося, щоб ти забула, від кого її маєш. Місіс Мідлтон, беріться до діла.

Доморядниця, кивнувши дівчатам, підступає до Маргеріт.

Конні *(спалахнувши)*. Тату, якщо ти це зробиш, я ніколи не розмовлятиму з тобою. *(Ридає)*.

Місіс Старкветер протягом наступної сцени б'ється в істеричі.

Старкветер *(сухо, глянувши на годинника)*. Я й так змарнував з вами забагато часу. Місіс Мідлтон, заходжуйтеся коло пані.

Маргеріт *(рвучко відхиляючись від доморядниці)*. Я не дамся вільно в руки!.. Я опиратимуся,— слово честі!

Старкветер. Зажийте сили, якщо буде потрібно.

Дівчата зупиняються, вагаючись, але доморядниця поглядом примушує їх скоритися. Маргеріт відступає, аж поки її притискають до бюрка.

Доморядниця. Ідіть же, місіс Чалмерс. *(Маргеріт стоїть, тремтячи, не звертаючи на неї уваги. Доморядниця кладе руку на плече Маргеріт)*.

Маргеріт *(люто скидає її руку, владно скрикуючи)*. Геть!

Доморядниця й покоївки інстинктивно сахаються на мить назад, а тоді знову обступають Маргеріт.

(Кричить несамовито, благаючи порятунку). Ліндо! Ліндо!

Лінда кидається на допомогу своїй господині, але її хапає за руку і не пускає Чалмерс. Незважаючи на опір, Маргеріт нарешті втягають за ширму. Покоївки не в жарт розохотилися. Одна з них виходить з-за ширми, щоб узяти стільця, куди вони силоміць садовлять Маргеріт.

Ширма не дуже висока,— отже, від часу до часу, коли Маргеріт змагається, над ширмою миготять у повітрі її оголені руки. Долинають приглушені вигуки та голос доморядниці, що вмовляє Маргеріт підкоритися.

(Уривчасто, розпачливо). Ні! Ні!

Боротьба стає запекліша, ширма перекидається й відкриває Маргеріт; вона сидить на стільці, напівроздягнена, і міцно тримає в руці конверта, що його служниці намагаються в неї відібрати.

Місіс Старкветер *(нестямно)*. Ентоні! Вони її роздягають!

Лінда знов починає вириватися з Чалмерсових рук. Старкветер, гукнувши Ратленда на допомогу, ставить ширму на місце, а тоді, раптом подумавшись, відтягає її трохи далі від Маргеріт.

Маргеріт. Ні! Ні!

Доморядниці з'являється, тріумфуючи, з конвертом у руці і передає його Габардові.

Габард *(відразу ж)*. Це не те. *(Дивиться на адресу й здригається)*. Листа адресовано Ноксові.

С т а р к в е т е р . Розпечатайте його. Прочитайте.

Габард розпечатує конверта. Тим часом боротьба поза ширмою припиняється.

Г а б а р д *(витягає з конверта картку)*. Це тільки фотографія... місіс Чалмерс. *(Читав)*. «В ім'я майбутнього — Маргеріт».

Ч а л м е р с *(відитовхнувши Лінду праворуч, швидко підходить до Габарда)*. Дайте її мені.

Габард передає фото йому, Чалмерс роздивляється на нього, бгає в

руках, кидає додолу й топче ногою.

Старкветер. Це не те, чого нам треба, місіс Мідлтон. Шукайте далі.

Трус за ширмою поновлюється. Маргеріт уже не опирається. Пауза, протягом якої вряди-годи сколихується ширма від рухів доморядниці та покоївок, що роздягають Маргеріт.

Доморядниця *(виходячи з-за ширми)*. Я не знайшла більше нічого, сер.

Старкветер. Ви роздягли її цілком?

Доморядниця. Так, сер.

Старкветер. До останньої шерстиночки?

Доморядниця *(не відповідаючи, зникає на хвилю за ширмою — чи не задля того, щоб скинути з Маргеріт цю останню шерстиночку, а тоді повертається)*. Так, сер.

Старкветер. Нічого немає?

Доморядниця. Нічого.

Старкветер. Викиньте сюди її вбрання — геть усе.

Різні частини жіночого туалету летять з-за ширми і падають до ніг украй пригніченого Доблмена.

Чалмерс *(переглянувши кожну річ, зазирнувши на мить за ширму)*. Нічого.

Чалмерс, Старкветер та Габард спантеличено переглядаються. Обидві покоївки виходять з-за ширми й зупиняються коло дверей праворуч на другому плані. Старкветер, не довіряючи наслідкам трусу, передивляється одіж Маргеріт.

Старкветер *(Чалмерсові, показуючи очима на ширму)*. Ти певний?

Чалмерс. Так, певний цілком. У неї їх нема.

Старкветер *(до доморядниці)*. Місіс Мідлтон, обшукайте цих дівчат.

Доморядниця *(обмацує покоївок)*. Ні, сер — у тіх немає нічого.

Маргеріт *(з-за ширми, приглушеним безжизним голосом)*. Можна мені тепер одягтися? *(Ніхто не відповідає)*. Я... я дуже змерзла. *(Ніхто не відповідає)*. Будь ласка, пустіть до мене Лінду.

Старкветер похмуро киває до Лінди. Лінда збирав одяг Маргеріт і несе за ширму.

С т а р к в е т е р *(до доморядниці)*. Можете йти.

Доморядниця та обидві покоївки виходять.

Д о б л м е н *(нерішуче)*. Двері замкнути?

Старкветер не відповідає, і Доблмен полишає двері тільки причинені.

К о н н і *(підводячись)*. Можна мені вивести маму?

Старкветер понуро киває. Конні допомагає місіс Старкветер підвестися.

Місіс Старкветер *(знову впавши в крісло)*. Дай-но мені отямитись, Конні. Нехай трохи відлигне на серці. *(До Старкветера, що не звертав на неї ніякої уваги)*. Ентоні, я зараз покладуся в ліжку. Цього було забагато для мене. Я занедужую. Я не можу сьогодні їхати поїздом. *(Здригається й зітхав, відкидає голову назад, заплющує очі, а Конні обмахує її віялом і дав нюхальної солі)*.

Ч а л м е р с *(до Габарда)*. Що ж нам робити?

Г а б а р д *(знижуючи плечима)*. І не уявляю. Я тільки-но передав йому ці папери коли ввійшла місіс Чалмерс. Що в них сталося? Де вони поділись? В неї їх немає, це певно.

Ч а л м е р с. Але навіщо все це? Навіщо вона їх узяла?

Г а б а р д *(сухо, показуючи на розтоптане фото на підлозі)*. А, на мою думку, все ясно.

Ч а л м е р с. Ви так гадаєте? Ви так гадаєте?

Г а б а р д. Я розповів вам усе, що бачив на власні очі вчора в його номері. Тут не може бути іншого пояснення.

Ч а л м е р с *(роздратовано)*. Але ж і він, нівроку йому,— ото птах! Чваниться своєю моральною вищістю — базикає про крадіжку — нашу крадіжку,— а сам найбільший крадій, що краде в нас найдорожче й найсвятіше...

Маргеріт виходить з-за ширми, пришпилюючи капелюшка. Вона зодягнена, але поспіхом; тож Лінда, йдучи за нею, щось там підтягає,

причепурює тощо. Маргеріт зупиняється біля Ратленда, але його наче не помічає.

Р а т л е н д *(непевно)*. Як усе це прикро склалося... гм... така прикрість... Я засмучений, глибоко засмучений... Не можу й висловити вам, місіс Чалмерс, як я засмучений, що мені довелося бути при цьому... гм... при такій вельми неприємній... *(Маргеріт кидає на нього такий зневажливий погляд, що він замовкає)*.

М а р г е р і т. Після всього цього, батьку, нічого іншого не лишається мені, як ...

Ч а л м е р с *(перебиваючи)*. Піти до свого кохання — так я гадаю.

М а р г е р і т *(холодно)*. Ви можете гадати, як собі знаєте...

Ч а л м е р с. І передати йому те, що ви вкрали...

С т а р к в е т е р *(отямлюючись раптом від похмурих роздумів)*. Але ж їх немає в неї. З кімнати вона не виходила. їх немає й у кімнаті. То де ж вони?

Маргеріт іде до дверей, що їх відчиняє перед нею Доблмен. Вона пропускає Лінду вперед, а сама затримується на порозі.

Г а б а р д *(з вигуком відкриття шпарко підбігав до вікна ліворуч і підіймав раму)*. Вікно не замкнене. Рама рухається зовсім нечуто. Ось вам пояснення. *(До Старкветера)*. Коли ви відійшли до сейфа і повернулися до неї спиною, вона розчинила вікно і кинула папери комусь, хто на них чекав... *(Вистромлює голову й плечі у вікно, дивиться вниз, а тоді повертається до кімнати)*. Ні; там їх немає. Хтось на них чекав і підхопив...

С т а р к в е т е р. Але як могла вона знати, що ті папери в мене? Адже ви тільки оце зараз їх мені повернули?

Г а б а р д. Та хіба ж Нокс не знав ще вчора ввечері, що узяв їх я? Я поїхав ліфтом угору, а не вниз, тільки-но почув, як він вибіг навздогін. Я певний, що він відразу ж сповістив її про те, що сталось. Адже ж вона була єдина людина, що могла їх йому повернути. А ні, то чого прийшла вона сюди так рано? Саме для того, щоб викрасти Документи,— та вже ж пак не як. І вона мала спільника, що чекав десь ізнадвору. Вона викинула паку з паперами й зачинила вікно... *(Зачиняє вікно)*. Зверніть увагу,— ані найменшого шелесту... і сіла знову на своє місце... і все за той час, що ви стояли до неї спиною.

С т а р к в е т е р. Маргеріт, це правда?

Маргеріт *(збуджено)*. Так, у вікно... І як це ви раніше не додумалися? Звичайно ж, у вікно. Він — отой «хтось» — чекав унизу. А тепер документи вже далеко — багато, багато миль звідси. Ви їх ніколи не добудете. Вони вже в нього в руках. Він використає їх у своїй сьогоднішній промові... *(Сміється нестямно, Раптом, змінюючи тон на вдавано лагідний, каже, не криючи зневаги)*. Чи можу я тепер піти?

Ніхто не відповідає, і вона виходить.

Пауза. Старкветер, Чалмерс та Габард дивляться один на одного, остаточно вбившись з пантелику.

З а в і с а

ДІЯ IV

Декорація та сама, що й у першій дії. Того ж таки дня, але трохи пізніше.

На передньому плані сидить Нокс і чекає. Настрій його понурий. Маргеріт входить у двері праворуч на другому плані й підходить до нього. Він незграбно підводиться і тисно їй руку. Вона цілком спокійна й стримана.

Маргеріт. Я знала, що ви прийдете. Дивно, що мені довелося послати по вас так швидко після вчорашнього вечора... *(Раптом збентежившись)*. Що сталося? Ви хворі. Ваша рука така холодна. *(Гріє його руку обома своїми руками)*.

Нокс, То полум'я, то мороз проймає мене. *(Всміхається)*. Але я волів би полум'я...

Маргеріт *(помічаючи, що вона грів йому руку)*. Сідайте, розкажете, що сталося. *(Садовить його в крісло і сідає сама)*.

Нокс *(уриwachасто)*. Коли ви вчора ввечері пішли, Габард викрав у мене документи.

Маргеріт *(як щось самоочевидне)*. Звісно — він же сидів у вашій спальні, поки я була у вас.

Нокс *(вражено)*. Звідки ви це знаєте? В кожному разі він же не знав, що то ви були в мене.

Маргеріт. Ні, таки знав.

Нокс *(розгнівано)*. І він наваживсь?..

Маргеріт. Так; ще й двох годин не минуло. Він розповів усе, що чув і бачив, моєму батькові, моїй матері, Конні, челяді, всім.

Нокс *(зривається на рівні ноги й схвильовано ходить по кімнаті)*. Падлюка!

Маргеріт *(стримано)*. Здається, крім усього іншого, я йому саме так і сказала. *(Гірко сміється)*. О, то були пречудові родинні сходи, запевняю вас. Мама заявила, що вона не вірить... але билася в істериці. Звичайно, вона повірила — в найгірше. Так само; як і Бонні, як і всі.

Нокс *(раптом зупиняється і дивиться на неї, понятий)*

жахом). Ви ж не хочете сказати, що вони обвинуватили вас у...?

Маргеріт. Ні; цього я не маю на думці. Я маю на думці більше. Вони не обвинувачували мене. Вони вважали, що моя провина безперечна. Тобто, що ви мій коханець.

Нокс. На підставі свідчень того мерзотника?

Маргеріт. Він мав ще двох свідків у сусідній кімнаті.

Нокс (*полегшено*). То вже краще. Вони не можуть засвідчити нічого іншого, крім правди, а правда на разі не який і гріх. Ба навіть і варта пошани,— ми ж відмовилися одне від одного.

Маргеріт. Ви не знаєте тих людей, їх таки добре вимуштрувано. Вони можуть хоч би й що посвідчити. (*Саркастично сміється*). Адже ж вони батькові слуги,— його наймані гончаки.

Нокс (*падає в крісло, хапається за голову й тяжко зітхає*). Що ви мусили витерпіти!.. Які страшні хвилини! Які страшні хвилини! Уявляю собі, що діялось... перед усіма... перед найближчими й найдорожчими... Я ніяк не міг збагнути, чому ви покликали мене сьогодні по тому, як учора ввечері пішли від мене назавше. Тепер я знаю...

Маргеріт. Ні, ви не знаєте... до кінця.

Нокс (*знову починає ходити по кімнаті, не звертаючи уваги на слова Маргеріт*). Байдуже... Однаково моїй політичній кар'єрі кінець. їм поталанило здійснити свій план якнайкраще. Джіфорд попереджав мене, ви попереджали мене, всі попереджали мене. Але я був йолоп, я осліп... я повівся, як дурень несосвітений... В мене нічого не лишилося зараз... нічого, крім вас. (*Замовк, і раптом якась нова думка зблисла йому на обличчі*). Знаєте, Маргеріт, я дякую богам, що так сталося. Моше, Це й на добре. На моє місце прийдуть інші люди - інші проводирі. Я тільки вторував шлях для когось іншого. Бо хоч би там як, а народна справа ніколи не загине. І все ж я багато досяг у цій боротьбі — я знайшов вас. Ми зустріли одне одного. Це — Доля. І за це я дякую богам. (*Підходить до неї і хоче обійняти, але вона відступає*).

Маргеріт (*сумно всміхаючись*). Ах, тепер ви палаєте... Ми помінялися ролями. Вчора-бо я була така. І це добре, що ми не водночас впадаємо в такий стан — а ні, то ми давно б уже розтопилися на цьому вогні.

Нокс. Але ж ми не передбачали того, що сталося. Таж ми зреклися одне одного. Ми боролися проти цього почуття, та марно. Ні, це Доля. По тому, що сталося нині вранці — захисток для вас

тільки в мене. А, я — мені кінець, як там я не змагався. Мене розбито. Я ж казав вам — папери вкрадено. І ніякої промови сьогодні не буде.

Маргеріт *(спокійно)*. Ні, таки буде.

Нокс. Неможливо. Тоді я був би тричі дурень. Доказів же в мене нема,

Маргеріт. Вони у вас будуть. Як ці крадіжки чіпляються одна за одну! Мій батько краде в народу. Документи, що викривають його крадіжку, краде в нього Герст. Габард краде їх у вас і повертає моєму батькові. А я краду їх у свого батька і передаю вам.

Нокс *(вражений)*. Ви?.. Ви?..

Маргеріт. Так; сьогодні вранці. Отож-то й збилася буча. Коли б я їх не вкрала, нічого б не сталося. Габард перед тим тільки-но повернув їх батькові.

Нокс *(глибоко зворушений)*. І ви вчинили те заради мене...

Маргеріт. Любий, я вчинила те не заради вас. Мені забракло б такої відваги. Я б здалася. Як на правду, то почала я заради вас, але воно скоро перетворилося на такий жах, що я злякалася. Якби це тільки заради вас, — я б не витримала. Але через оту страхоту я ніби навіч побачила все, що ви розповідали вчора. І я зрозуміла, що ви мали рацію. Я подумала про весь народ, про дрібних дітей. І кінець кінцем вчинила все те заради них. Щоб ви заступилися за них — за дітей і за весь народ. Розумієте, любий? *(Перейшовши на гнівливий тон)*. А чи знаєте ви, чого це мені коштувало? Чи знаєте ви, що мені заподіяно, сьогодні, цього ранку, в батьковому домі? Мене так зганьблено й принижено, що годі й уявити... Знаєте ви, що вони зі мною зробили? Покликали служниць, і ті роздягли мене перед усіма — перед цілою родиною, Габардом, преподобним містером Ратлендом, секретарем, — усіма.

Нокс *(приголомшений)*. Роздягли... вас?

Маргеріт. Скинули з мене геть-чисто все. Так наказав мій батько.

Нокс *(раптом уявивши собі ту сцену)*. Мій боже!..

Маргеріт *(опанувавши себе, каже спокійно, з усмішкою дивлячись на його вражене обличчя)*. Ні; все було не так кепсько, як здається. Там була ширма. *(Нокс полегшено зітхає)*. Щоправда, вона впала саме тоді, коли я шалено захищалась.

Нокс. Але, на бога, — навіщо вони заподіяли вам таке?

Маргеріт. Шукали зниклих документів. Вони знали, що це

я їх узяла. *(Повагом)*, Як бачите, я заробила ці папери. І заробила собі право дати їм раду. Тим-то я віддам їх вам, і ви використаєте їх у своїй промові.

Н о к с . Мені їх не треба.

М а р г е р і т *(іде до дзвоника й дзвонить)*. О, саме дуже треба. Тепер вони мають бути для вас найдорожчі за все на світі.

Н о к с *(хитаючи головою)*. Я волів би, щоб того не трапилося зовсім...

М а р г е р і т *(підходить до нього й гладить йому волосся)*. Чого саме?

Н о к с . Того, що сталося цього ранку... Ви хочете повернути мені документи... А я вже примирився був із втратою, з тим, що бій програно, бо ж я знайшов... вас. *(Бере її руку й притискає собі до уст)*. Отже... віддайте їх своєму батькові. *(Маргеріт хутко відсувається)*.

Входить с л у ж н и к з дверей праворуч на другому плані.

М а р г е р і т . Пришліть до мене Лінду.

Служник виходить.

Н о к с . Що ви хочете робити?

М а р г е р і т *(сідаючи)*, Хочу послати Лінду по них. Вони ж бо ще в батьковому домі, там, де я їх і поклала, за портретом Лінкольна. А той устереже їх, хоч би там що,— я певна!

Н о к с *(із запалом)*. Маргеріт! Маргеріт! Не посылайте по них. Нехай собі... Мені їх не треба. *(Схоплюється й кидається до неї. Маргеріт теж підводиться й відступає від нього)*. Мені треба тільки вас... Вас... Вас... *(Хапав руку Маргеріт і цілує. Вона лагідно висмикує її)*.

М а р г е р і т *(усе ще відходячи, грайливо й ніжно)*. Любий, любий мій,— який-бо ви дорогий мені... Але це неможливо... *(Дивиться неспокійно на двері праворуч)*. Ні, ні,— будь ласка, будь ласка, сядьте.

Входить у верхньому одязі Л і н д а з дверей праворуч на другому плані.

М а р г е р і т *(здивовано)*. Куди це ви зібралися, Ліндо?

Лінда. Томмі з нянею і я хочемо піти до міста. Нянї треба дещо купити.

Маргеріт. Дуже добре. Але зайдіть спершу до мого батька. Слухайте уважно. В бібліотеці, за портретом Лінкольна — пам'ятаєте його? *(Лінда киває)*. Я там сховала паку з паперами. Мені вистачило п'ять секунд, щоб покласти їх туди. Вам, щоб забрати їх, буде потрібно не більше. Але пильуйте, щоб ніхто вас не побачив. Хай це виглядає так, наче ви привезли Томмі до бабуні, аби її розважити. Ви ж знаєте, як вона кепсько почувається зараз. Тільки-но добудете папери, полишіть Томмі там, а самі вертайтеся з ними чимшвидше сюди до мене. Станьте на стільця, тоді на карниз книжкової шафи і дістанете папери з-за портрета. Ви маєте повернутися сюди за чверть години. Візьміть машину.

Лінда. Томмі й няня вже в машині, чекають на мене.

Маргеріт. Будьте обережні. Не гайте часу.

Лінда мовчки киває і виходить.

Нокс *(палко)*. Це божевілля! Ви віддаєте на жертву й себе, й мене. Мені їх не треба. Мені треба вас. Я стомився. Чого варте будь-що на світі, крім кохання?! Я надто довго мріяв про невпійманий ідеал. Тепер мені потрібні ви.

Маргеріт *(поважно)*. А, так осьде в чому річ! Ви зречетеся ідеалів заради мене... *(Він намагається впасти їй у слово)*. Ні, ні, я не рівняю себе до ідеалу, я не така марнослава. Та я не хочу, щоб ви зрадили, свій ідеал, я хочу, щоб ви й далі боролися, а не завертали назад. Боягузові дуже легко відмовитися від боротьби,— мовляв, він утомився. Але я б не покохала боягуза. Саме ваша сила врятувала нас учора ввечері. Я не могла б кохати вас так глибоко, коли б ви були слабкодухий. Ви тільки тоді збережете моє кохання...

Нокс *(перебиваючи їй, гірко)*. Коли проміняю його на... на примарний ідеал. Маргеріт, що є найбільше на світі?.. Кохання. Це ідеал, найвищий за всі.

Маргеріт *(грайливо)*. Кохання чоловіка й жінки?

Нокс А що ж бо ще?

Маргеріт *(серйозно)*. Є ще одна річ багато вища — любов людини до своїх ближніх.

Нокс. О, як від моїх проповідей мені й перепадає! Це мені наука. Ніколи більше не буду проповідувати. Віднині...

Маргеріт. Так?..

У двері ліворуч непомітно входить Чалмерс, зупиняється і стежить.

Нокс. Віднині я тільки кохатиму. Край!..

Маргеріт. Ви надто збуджені зараз. Це минеться, ви побачите свою дорогу перед собою і тоді зрозумієте, що я мала слухність! Ви не можете втекти від боротьби.

Нокс. Я можу — і хочу, Мені потрібні ви, а вам потрібний я — чоловіки й жінки потребують одне одного. Ходімо зі мною — зараз, цю ж мить. Не прогаймо свого щастя! *(Він підводиться, підходить і бере її за руку. Вона не відштовхує його).* Я ж кажу — боротьба однаково триватиме далі. Десятки людей, кращих і дужчих, ніж я,— встануть на моє місце. До чого це я веду? Та до того, що я кохаю вас, кохаю вас, кохаю вас... На цілیم світі нема більш нічого для мене, крім кохання до вас.

Маргеріт *(розчулено, але вагаючись)*. Ах, ви ж — племін, справжній племінь...

Чалмерс дико скрикує й кидається на Нокса. Маргеріт і Нокс здригаються від несподіваного крику і тільки зараз помічають Чалмерса.

Маргеріт *(став лице в лице проти Чалмерса і злегка відштовхує його від. Нокса)*. Не треба мелодрами, Томе,— будь ласка. Вам же до мене байдуже, вам просто аби додержати так званої пристойності, звичаю. Це ви нещиро. Душа ваша мовчить. Ви так чините тільки задля годиться, тільки тому, що так вас вимуштрувано. Крім того, не забувайте про своє хворе серце. Лікар Вест застерігав вас...

Чалмерс, збираючись на останній силі, хоче кинутися на Нокса, але раптом він захитався, обличчя йому перекинулося з болю, і він конвульсійно вхопився рукою за серце. Маргеріт підтримує його й садовить у крісло.

Чалмерс *(бурмоче безсило)*. Моє серце! Моє серце!

Нокс *(наближаючись)*. Чим я можу допомогти?

Маргеріт *(спокійно)*. Ні; все гаразд. Йому зараз покращає.

Вона нахилиється над Чалмерсом, бере його руку й перевіряє пульс; раптом, немов оклигнувши, він енергійно відкидає її руку й випростується.

Нокс. Я, мабуть, піду...

Маргеріт. Ні. Ви почекаєте, доки Лінда повернеться. Крім того, ви не можете; покинути мене тут саму за таких обставин.

Нокс (*йому дошкулило, і він показує, що залишається*). Я не боягуз.

Чалмерс (*здушеним голосом*). Стривайте. Я маю вам сказати кілька слів. (*Замовкає на мить, і, коли починає говорити знову, голос його нормальний. Зневажливо*). Ото ще мені благодійник-реформаторі Де ж пак! Ви, що патякали тут учора про крадіжку!.. Найвеличніший, найпреподобніший та найшляхетніший Алі-Баба,— ви, що прийшли до печери крадіїв і що є сам крадіг незрівнянний... (*Перекривляючи Маргеріт*). «Ах ви ж,— пломінь, справжній пломінь!» (*Звичайним голосом*). Тепер я можу назвати вас вашим справжнім ім'ям: ви крадіг, найзвичайнісінький злодій, що вкрав жінку в ближнього свого, - ви!..

Маргеріт (*незворушно*). Навряд чи це можна б назвати крадіжкою.

Чалмерс (*глузливо*). Авжеж-бо,— я й забув. Ви вважаєте, що він не вчинив крадіжки, взявши те, що вже йому належить.

Маргеріт. Не зовсім так... Адже той не злодій, хто бере те, що йому з доброї волі пропонують.

Чалмерс. Ви хочете сказати, що ви аж настільки забули свою жіночу гідність, що запропонували йому себе самі...

Маргеріт. Саме так. Вчора ввечері. Але виявилося, що шляхетність містера Нокса не дозволила йому прийняти моєї пропозиції.

Нокс (*вибухаючи*). Ви ж бачите, Маргеріт, нічого іншого не лишається нам, як...

Чалмерс (*обурено*). «Маргеріт»!..

Нокс (*не звертаючи уваги*). Це нестерпно!

Чалмерс (*із притиском*). Так, нестерпно. Чи не краще вам забратися звідси? Кожна хвилина вашої присутності — безчестить мій дім.

Маргеріт. Вам не випадає балакати про честь, Томе.

Чалмерс. Не буду виправдуватись. Але я бодай до такого ніколи не доходив. В кожному разі не витівав отаких штук у власній господі.

Нокс (*кидається до нього*). Ви — негідник!

Маргеріт (*став між ними*). Ні; облиште! Його серце...

Чалмерс *(перекривляючи Маргеріт)*. Не треба мелодрами, будь ласка.

Маргеріт *(прохально переводить погляд з одного на другого)*. Ну й чудні ж створіння ці чоловіки! І що я маю з вами обома робити? Невже ми втрьох не можемо все обміркувати, як то належить розумним людям?

Чалмерс *(іронічно сміючись, підводиться)*. Атож; давайте й справді обміркуємо все гуртом. Будьмо розважні. Сідаймо й перебалакаймо, як цивілізовані істоти. Тепер же не кам'яна доба. Заспокойтеся, містере Ноксе. Я не займу вас, Маргеріт. *(Показує їй на крісло)*. Сідайте. Містере Ноксе *(показує йому на крісло)*, сідайте. *(Всі троє сідають одне проти одного)*. Ось вона — проблема, споконвічний трикутник, такий любий драматургам та новелістам — два чоловіки й одна жінка.

Нокс. Слушно, але не зовсім. Трикутник незавершений. Тільки один з двох чоловіків кохає жінку.

Чалмерс. Так?!..

Нокс. І це саме — я.

Чалмерс. Припустімо, що ви маєте рацію. *(Кивав головою)*. Ну, а як щодо жінки?

Маргеріт. Вона кохає тільки одного з двох.

Нокс. І як же ми зарадимо справі?

Чалмерс *(розважно)*. Але ж вона ще не назвала, кого саме. *(Маргеріт поривається сказати)*. Не кваптеся, Медж. Згадайте, хто батько нашого Томмі.

Маргеріт. Томе, чесно, — за останні роки ви хоч раз мали нагоду подумати, що я кохаю вас?

Чалмерс. Боюся, що в мене ніколи... е... ніколи не горіла до вас душа...

Маргеріт. Це така щира правда, що вам і не снилось. Я одружувалася з вами, сподіваючись від вас великих вчинків. Я сподівалася, що ви свою силу зужите на добро...

Чалмерс. Знов політика! Коли, нарешті, жінки збагнуть, що вони мусять дати політиці спокій?

Маргеріт. І я також сподівалася на кохання. Коли ми брали шлюб, я знала, що ви мене не кохаєте, але сподівалася, що кохання прийде.

Чалмерс. Але... е... даруйте, але... а ви самі кохали мене?

Маргеріт. Ні; але я сподівалася, що й це також прийде.

Чалмерс. Скільки фатальних помилок!

Маргеріт. Так; ваших, і моїх, і мого батька.

Нокс. Ми вирішили обміркувати наше прикре становище, а тупцюємося на одному місці. Маргеріт і я кохасмо одне одного. Ваш трикутник розпався.

Чалмерс. Це зовсім не трикутник, до речі. Ви забули за Томмі.

Нокс (*нетерпляче*). Ну, то хай це буде чотирикутник, але чи так, чи, може, інак, а треба з нього виплутатись,

Чалмерс (*міркуючи*). Проте це ще не все. Є ще й п'ятий бік у нашій проблемі. Є ще пака документів, що їх Медж сьогодні вранці викрала в свого батька. Хоч би як ми вирішили зараз, а без них нам не обійтись. (*Змінюючи тон*). Слухайте, Медж, досі я клеїв дурня. Поговорім розважливо,— ви, і Нокс, і я. Ноксе, ви хочете мою жінку. Ви можете мати її — за однією умовою. Медж, ви хочете Нокса. Ви можете мати його за однією умовою, за тією ж самою умовою. Поверніть документи — і ми забудемо все.

Маргеріт. Все?

Чалмерс. Все. Пробачимо й забудемо. Ви розумієте.

Маргеріт. Ви пробачите мені навіть мою... так звану... подружню зраду?

Чалмерс (*уперто*). Так, якщо ви віддасте документи. Я теж був не безгрішний, отже ми з вами квити. Поверніть документи — і ви спокійно підете собі з Ноксом. Обіцяю вам. І не буде ніякого скандалу. Я дам згоду на розлучення. Або можете лишатися зі мною, якщо ваша охота, я не заперечую. Що мені треба,— це документи. Ну, то як?

Нокс (*благально*). Маргеріт...

Маргеріт. А Томмі?

Чалмерс (*уципливо*). Хіба ж я не віддаю вас одне одному? Чого вам ще треба? Томмі залишиться зі мною. Якщо вам потрібний Томмі, лишайтесь зі мною, але перше мусите віддати документи.

Маргеріт. Я не піду з містером Ноксом. Я не віддам документів. Я зостануся з Томмі.

Чалмерс. Щодо Нокса, то мені байдуже. Мені потрібні документи й потрібний Томмі. Якщо ви їх не віддасте, я візьму з вами розлучення. Закон буде на моєму боці, а вам не дозволять виховувати дитину. В кожному разі, Томмі залишиться в мене.

Маргеріт (*спокійно й рішуче*). Слухайте, Томе, і ви також, Говарде. Я й на мить не думала, щоб віддати документи. Я просто

хотіла випробувати вас, Томе, хотіла впевнитися, як низько ви впали, Та й усі ви теж — я це побачила сьогодні вранці... Де ваша висока честь, Томе, що ви її хвилину тому збиралися кулаком захищати? Ви її ладні проміняти на кілька клаптиків паперу і пробачити й забути мою подружню зраду, якої насправді не існує... *(Чалмерс недовіжливо посміхається)*. Хоч я знаю, що ви однаково мені не повірите. Та як там не є, а документів я не віддам. Навіть якщо ви відберете в мене Томмі. Навіть заради Томмі я не пожертвую всіх отих дітей. Існує два мільйони Томмі, приневолених тяжко працювати, і їх ми не владні офірувати заради Томмі чи й заради будь-кого іншого на світі.

Чалмерс знизує плечима й глузливо посміхається.

Нокс. Але справді, Маргеріт, це єдиний вихід для нас. Віддайте документи. Що вони собою являють? — тільки-но клаптики паперу. Хіба ж можна проміняти на них щастя — наше щастя?

Маргеріт. Але ж ви мені самі казали, що в тих клаптиках ввібрано щастя мільйонів людей! То не наше особисте щастя міняємо ми на ті клаптики - то щастя мільйонів людей таких самих, як і ми з вами. І кожен з тих мільйонів людей має серце, і кохає, і жадає, точнісінько так, як і ми.

Нокс. Але це ж великий соціальний і космічний процес. Він не залежить від однієї людини. Перебийте відразу хоч би й усіх, народних проводирів, і процес однаково топитиметься далі. Народ свого доможеться. Крадіжка перестане бути життєвим законом. Це неминуче. Такий процес розвитку. Нічим його не зупинити.

Маргеріт. Але його можна вповільнити.

Нокс. Ми з вами — лише соломинки в цьому процесі. Нам його не зупинити, як соломинкам не зупинити океанського припливу. Ми щось важимо тільки одне для одного, і одне для одного — ми цілий світ.

Маргеріт *(сумно й ніжно)*. Цілий світ — від нині й повік...

Чалмерс *(перебиває)*. Дуже мила ситуація... Страх приємно сидіти тут і слухати, як сторонній чоловік науковими термінами оспівдується в коханні твоєї власній жінці.

Маргеріт і Нокс не звертають на нього уваги.

Н о к с . Дорога моя, ви такі мені потрібні...

М а р г е р і т *(безнадійно)*. О! Як важко не схибити!

Н о к с *(нетерпляче)*. Ви ж бачите, як прагне він тих документів. Віддайте їх за Томмі. Він віддасть за них Томмі.

Ч а л м е р с . Ні,— то вже дзуськи! Якщо вона хоче Томмі, нехай лишається, але — чи так, чи інак — мусить віддати документи. Якщо вона хоче вас,— нехай собі йде, але — чи так, чи інак — мусить віддати документи.

Н о к с *(благально)*. Маргеріт!..

М а р г е р і т . Не спокушайте мене, Говарде, не гнітїть мені душі. Мені й так важко...

Ч а л м е р с *(підводячись)*. Доволі з мене! Вирішуйте самі,— полишаю це на вас, Ноксе. Можете освідчуватися одне одному. Я не маю жадного бажання бути при тому присутній. Та й я, мабуть... е... гальмую... ваш гарячий пал... Ви обоє мусите надолужити своє, а це вже зручніше робити без мене. Тим часом я піду вип'ю чогось та заспокою нерви. За хвилину я повернусь. *(Ступав до дверей праворуч)*. Вона погодиться, Ноксе. Тільки візьміться шпарко, візьміться шпарко. *(Зупиняється на дверях)*. Ах, ви ж пломінь!.. Пломінь, а знає, де смак... *(Виходить)*. Нокс сидить, розпачливо схиливши голову на руки, а Маргеріт, сумно помовчавши хвилику, підходить до нього і гладить йому волосся.

М а р г е р і т . Я знаю, це тяжко, любий. Мені теж дуже тяжко.

Н о к с . І все це зовсім не потрібне.

М а р г е р і т . Ні, потрібне. Згадайте, що ви казали вчора ввечері, коли я виявила слабодухість. Ваша правда — ми не можемо обкрадати моєї дитини...

Н о к с . А якщо він віддасть вам Томмі?

М а р г е р і т *(хитаючи головою)*. Не можемо ми обкрадати дітей будь-яких інших матерів на світі... Ви ще казали й інші речі, і слушно. Ми не можемо жити тільки самі собою. Ми істоти громадські. Наша доля й недоля пов'язані з долею всієї людськості.

Н о к с *(гладячи її руку)*. Я нічого не тямлю. Я чую ваш голос, але не розумію ані слова... Бо так люблю ваш голос — і вас. Я такий сповнений коханням, що в мені немає місця ні на що інше. Як дивно! Ви ще вчора були така далека, така недосяжна, а тепер така близька й приступна, аж страх... Все, що ви маєте зробити,— це сказати одне слово, одне малесеньке слово. Скажіть його, скажіть!.. *(Притуляв її руку до своїх уст)*.

М а р г е р і т *(журливо)*. Мені так хочеться його вимовити. Так

хочеться... Але я не можу.

Н о к с . Ви повинні.

М а р г е р і т . Є інші важливіші речі, що я їх повинна сказати. О любий мій, невже ви про них забули? Про все те, що ви розповідали мені самі,— про найпекучіші потреби людського духу, що важать багато більше, ніж ви та я, більше навіть, ніж наше кохання.

Н о к с . Я вже не знаю, як вас і переконати... але однаково — я кохаю вас...

М а р г е р і т . І я кохаю вас так само...

Ч а л м е р с входить у двері праворуч і бачить, як Маргеріт усе ще гладить Ноксові волосся.

Ч а л м е р с *(загалом задоволений, а проте каже з легким сарказмом)*. Ах, я бачу ви таки послухали моєї ради й наважились. *(Вони не відповідають. Маргеріт повільно відходить від Нокса й сідає. Нокс і далі сидить, схиливши голову на руку)*. Ні? *(Маргеріт хитав головою)*. Гаразд, я передумав і змінив свої умови. Можете йти з Ноксом, Медж, і забрати Томмі з собою.

Маргеріт завагалась, але Нокс підпер голову рукою й цього не зауважує.

Не буде ніякого скандалу. Я дам вам законне розлучення. І Томмі буде з вами.

Н о к с *(раптом підносить голову і каже радісно й благально)*, Маргеріт!

Маргеріт вагається, але мовчить.

Ч а л м е р с , Ми з вами, Медж, ніколи не жили в добрій злагоді; але я не такий уже негідник, як це може здаватись. Я чоловік згодливий. Я завше був згодливий. Я хочу полегшити вам справу. Але ви ж бачите, що я й сам потрапив у халепу. Ви кохаете іншого, а я, хоч би там що, мушу повернути ті документи. Вони набагато важливіші, ніж ви собі уявляєте.

М а р г е р і т *(з притиском)*. Уявляю собі, як багато важать для вас оті документи...

Н о к с . Віддайте йому документи, Маргеріт.

Ч а л м е р с . Виходить, вона ще не передала їх вам?

Маргеріт. Ні; вони ще й досі в мене.

Нокс. Віддайте їх йому.

Чалмерс. Він ладен проміняти їх на спідницю! Оце так ідеалісти

Нокс (*гордо*). Передусім — я її кохаю...

Маргеріт (*до Чалмерса*). Він слабкий нині. Але не в тім річ. Учора він був дужий. І ця сила до нього повернеться. Людина буває й слабка часом. Але й слабкістю його я пишаюся, бо то слабкість від кохання, Далєбі, і я була слабка, але цього не соромлюсь, бо то слабкість від кохання. Дуже тяжко притлумити в собі почуття навіть заради морального обов'язку. (*Хапливо*). Зрозумійте мене правильно, Томе. Я не маю на оці ту вашу умовну моральність. Мені байдуже, що ляпатимуть про мене брудні пліткарі й бульварні газети; мені байдуже, що скажуть про мене мої знайомі, якщо я піду з містером Ноксом ось хоч би й зараз. Я пішла б охоче, пішла б радо й гордо з ним, розлучена чи не розлучена, із скандалом чи без, якби ж... якби те не заподіяло лиха нікому іншому... (*До Нокса*). Говарде,— знайте, що я залюбки пішла б із вами зараз, цю ж мить, пішла б із дорогою душею, щаслива, як весняний ранок, і все голосливе птаство співало б у моєму серці... Якби ж то не доля інших людей. Бо є вища моральність. Ми не маємо права завдавати лиха іншим людям. Ми не сміємо красти наше щастя в них. Адже в них усе життя ще попереду, і ми не повинні, не сміємо приносити в жертву їхнє майбутнє заради нашого особистого щастя. Вчора ввечері я прийшла до вас. Я була слабка, це так; ще й більше — наївна. Я не знала, аж до сьогодні не знала я тієї страхітливої підлості, тієї скрайньої нищості, серед яких ми живемо. Я зрозуміла все це тільки сьогодні. Я зрозуміла, що моральність церкви — це облуда. Багато реальніша і дужча — моральність долара. Мій батько, мій чоловік, ціла моя рідня ладні були простити мені навіть мою вигадану подружню зраду. А заради чого? Заради кількох клаптиків паперу, що втілюють їхній привілей грабувати й обкрадати народ. (*До Чалмерса*). Ось ви, Томе,— ви не тільки охоче віддавали мене *моєму*, як ви вважаєте, коханцеві, а ще й нашого з вами сина докладали до торгу, аби лиш допнутися свого. А заради чого? Заради кохання до іншої жінки? першої-ліпшої жінки? Ні. З любові до людськості? Ні. З любові до бога? Ні. Тоді заради чого ж? Та заради того, щоб мати привілей і надалі обкрадати народ — красти в нього: гроші, хліб і масло, капелюхи, черевики й панчохи — щоб красти в народу

чимпобільше! (*До Нокса*). Аж тепер тільки зрозуміла я цілком, яка сувора й жорстока життєва боротьба — та боротьба, що в ній ви і я, Говарде, мусимо взяти участь і боротися завзято й уперто, ви так само, як і я, і я навіть запекліше, ніж ви. Тут злодійська печера — лігво крадіїв, Я — дочка крадіїв. Уся моя родина — самі крадії. Мене вигодувано на крадені гроші, і я сама причетна до цього крадіяства. Але хтось мусить покласти край цьому огидному злодіяцтву, і це маю зробити я. А ви повинні допомогти мені, Говарде.

Чалмерс (*стиха, протягло свиснувши*). Дивно, що ви не пішли в суфражистки*. З таким промовницьким хистом ви б затьмарили там усіх.

Нокс (*сумно*). А найгірше, Маргеріт, що ви маєте рацію. Як прикро, що ми не можемо бути щасливі без того, щоб не обкрадати цастям інших людей. Але й відмовитись від вас — так боляче і тяжко.

Маргеріт кидає на нього вдячний погляд.

Чалмерс (*саркастично*). Повірте мені, я зовсім і не спішуся відмовитись від своєї дружини. Гляньте на неї! Це ж ласий шматочок для кожного чоловіка.

Маргеріт. Томе, я без зайвого галасу погоджуся на розлучення, вийду заміж за містера Нокса і заберу Томмі з собою. За однієї умови.

Чалмерс. Тобто?

Маргеріт. Тобто — я залишаю в себе документи. Їх буде використано в Ноксовій сьогоднішній промові.

Чалмерс. Ну, то вже зась!

Маргеріт. Що б там не сталося, яких би заходів ви не вжили, — цю промову таки буде виголошено сьогодні. Тут уже ніщо вам не допоможе.

Чалмерс. Не повернете документів — не буде ні розлучення, ні Томмі, нічого.

Маргеріт. Ну що ж, — тоді ви примусите мене лишитися тут. Я не вчинила нічого лихого, та, гадаю, і вам не буде охоти знімати бучу.

У двері праворуч на другому плані входить Лінда, спиняється і дивиться запитливо.

А ось і вони. *(До Лінди)*. Можете дати їх мені.

Лінда добував з-за пазухи паку документів. Коли вона передав папери Маргеріт, Чалмерс пробує їх перехопити.

Н о к с *(підсакає й відитовхує Чалмерса)*. Помалу, помалу!..

Чалмерс хапається за хворе серце й відходить хитаючись.

М а р г е р і т *(материнським тоном)*. Томе, ви що?! Ваше серце... Така необережність!

Чалмерс непевною ходою рушає до дзвінка.

Говарде! Зупиніть його! Не дайте йому дзвонити, а ні, то слуги відберуть у нас документи.

Нокс ступає крок до Чалмерса, але той у знеможі падає на крісло, відкидає назад голову і простягає ноги.

Ліндо, шклянку води!

Лінда віддає Маргеріт документи і вибігав в двері праворуч на другому плані. Маргеріт тривожно схиляється над Чалмерсом.

Пауза.

Н о к с *(торкаючи її за руку)*. Дайте їх мені.

Маргеріт дає йому документи, і в ту мить, як він бере їх, вдячно скидає па нього очима. Входить Л і н д а із шлянкою води й подає її Маргеріт.

Маргеріт намагається піднести шклянку до Чалмерсових губів.

Ч а л м е р с *(раптом брутально вибивав шклянку їй з руки і каже приглушеним голосом)*. Принесіть мені віскі з содовою!

Лінда запитливо дивиться на Маргеріт. Та, вагаючись, знижує плечима, але, зрештою, киває головою. Лінда спішно виходить праворуч.

М а р г е р і т *(Ноксові)*. Тепер ви підете й виголосите свою промову.

Н о к с *(ховаючи документи до внутрішньої кишені)*. Так, тепер я виголошу свою промову.

Маргеріт. Нехай ваші слова наблизять майбутнє! Щоб голос мільйонів звучав у них. *(Чалмерс сміється глузливо)*. Ви знаєте, кому належить моє серце. Я вірю — настане день, і, ні в кого нічого не крадучи, нікого не кривдячи, гордо й гідно ми прийдемо одне до одного — і зостанемось разом... навік!

Нокс *(журливо)*. А тим часом?

Маргеріт. Ми мусимо чекати.

Нокс *(рішуче)*. Ми будемо чекати.

Чалмерс *(випростуючись)*. Поки я помру? Еге ж?

Протягом подальшої мови Нокса Лінда входить у двері праворуч, несучи шклянку віскі з содового, і подає її Чалмерсові, який пожадливо вихиляє половину. Маргеріт знаком відпускає Лінду, і та виходить праворуч у двері на другому плані.

Нокс. Я не мав такого на думці, але ви, до речі, про це нагадали. Серце ваше довго не протягне. Ви рано розмантичили і свою силу, і все інше. Ви наче той візник, що крав сіно в своєї власної коняки, поки вона не здохла. Отак ви обкрадали своє власне серце. Той день уже недалеко, коли вашому серцю прийде капець, як і тій коняці. Ми можемо почекати. Гадаю, що ви не забаритесь.

Чалмерс *(посміхаючись скептично, попивав своє віскі)*. Що ж, Ноксе, жаден з нас не виграв. Ви не здобули цієї жінки. Я теж. Вона залишається тут і житиме під моїм дахом, та й годі. Розлучення я їй не дам. Я її добре зв'язав нашим Томмі. Вам її не здобути.

Нокс, не звертаючи на нього уваги, йде праворуч до дверей на другому плані й зупиняється на порозі.

Маргеріт. Працуйте. Мужньо працуйте. Ви — мій лицар. Ідіть.

Нокс виходить. Маргеріт стоїть нерухомо, спиною до глядачів і дивиться услід Ноксові.

Чалмерс. Медж.

Маргеріт не рухається й не відповідає.

Слухай-но, Медж.

Підводиться і йде до неї, тримаючи в руці шклянку.

Його промова вчинить неабиякий рейвах. Одначе я не думаю, щоб наслідки були такі загрозливі, як здається твоєму батькові. Зараз — становище непевне, але такі речі минаються. Все-бо минає. Так само і в нас із тобою. Може, й ми забудемо всі оці прикрощі і якось дамо собі раду...

Вона й внаку не подає, що помічає його присутність.
Чому ти мовчиш?

Пауза. Він торгає її за руку.

Медж...

Маргеріт *(повергається до нього, очі їй палають гнівом, голос бринить невимовною огидою)*. Не доторкайтеся до мене!

Чалмерса аж відхитнуло назад.

З а в і с а

CTATTI

РИСИ ЛІТЕРАТУРНОГО РОЗВИТКУ

Як висловився один американський нарисовець, тепер божевільна доба, доба, що схибнулася на хвилинах і секундах, доба, що «першою досягнула тривалість хвилини, а мить зробила нечувано місткою, доба, що завдяки телефонів, телеграфів та друкарській машині усвідомила вагомість часу і цілий світ просотила голосом телеграм». До того всього наша доба ще украй заклопотана. Такого поспіху світ зроду-віку ще не знав, думи його ніколи не були такі широкі й глибокі, а інтереси й потреби — такі численні й розмаїті. Звісно, тому, хто подає світові свої ідеї, перше треба знати, в якій залежності від усього цього новочасне, сьогоднішнє письменство і преса. Чому речення стали простіші й коротші? Чому тритомний роман залічено до перестарілого непотребу? Чому в моді всюдисутнє оповідання? Наскільки ця тенденція позначилася на будові речення? На художньому образі? На порівнянні? Композиції? Змалюванні характерів та спільнот? Якщо той, хто має для людства якісь свої ідеї, не може відповісти на ці запитання, — йому саме пора задуматись. Світ знає, чого потребує, але письменник збагнути і уяснити цю потребу мусить сам собою. Світові-бо байдуже до даного письменника: як не від тебе, то від когось іншого, більш тямущого, але своє він візьме.

Що там не кажіть, а порівняння росту індивіда з ростом людськості таки й досі має слушність. Від дитинства до дійшлого віку розумові здібності особи дедалі складнішають. У дитини думок небагато, і вони обмежені. При перших спробах логічного мислення засновки мають бути неширокі й чіткі, а висновки (зроблені дедуктивним чи індуктивним шляхом) — обіймати всі частковості. Жодної деталі, жодного щабля в доведенні не можна випустити. Але для теперішнього дозрілого розуму така забарність у процедурі нетерпима. Він ураз перехоплюється від причини до наслідку або навпаки, і з півдороги вловлює висновок. Студентові не потрібен професор, що читає лекцію наче перед малюками з дитячого садка. Його просто лють бере, коли товчуть воду в ступі, пояснюючи навіть самоочевидне. Це однаково, що нав'язати йому читання «Робінзона Крузо» в переказі для дітей або ж лічбу на

пальцях.

Отож так і з людством. Воно вже не підліток, а доросла істота. Письменство, прийнятне для людства замолоду, сьогодні прийнятне хіба для котрогось юнака: людство саме в розквіті, і його література повинна якось відбивати цей розквіт.

Згідно з загальним законом розвитку, все мислення та його методи мають бути концентровані. Мова усна й писемна так само підлягають цьому занові. Мові, як засобові обміну думок, найперше притаманна образність. Найзвичайнісінькі слова в найзвичайнісінькому вжитку тепер скидаються на штампи, дарма що колись, як людина вишувала по-змові яснішого вислову, вони були яскраві, свіжі, різні й живі.

Образ, власне, виходить із порівняння, в образі встановлюється тотожність через подібність. Людська думка первісно була образна, а отже й сукупність думок прибирала складної і чудової форми. Хіба ж алегорія це не розширений образ? А саме до алегорії вдаються народи на первісній стадії розвитку. Алегорія властива людині, коли вона мислить ще по-дитинному. Але тепер людство вже не потребує такого дитячого засобу. Останнім з великих поетів вдавався до нього Спенсер*. «Шлях прочанина» Бенъяна * — це єдина велика алегорія, що дожила донині. Успіхом своїм вона завдячує темному людському заголові, бо загал цей був неписьменний, а твір простий; у ньому порушувалося життєві проблеми, і висвітлено їх простакувато, але й різноч.

Професор Шерман корисність порівняння вбачав у тому, що воно дає духовну оболонку матеріальній істині, збуджує в читачеві не лише думку, а й почуття. Не інакше впливає і алегорія, тільки більш багатослівно. Але ж мова прагне стислості. І отже, як алегорія, так і всяка інакомовність та міфи мусять вимерти. Кожна національна література виразно посвідчує розбудову метафори в різних її видозмінах: як речення, як фразеологізму, як складного слова і як просто слова. Розширений образ спростився, алегоричне порівняння звелось до однослівного.

Поступ розумового розвитку і людської мови такий значний, що людина мусить думати і думатиме самостійно. Людина вже не хоче, щоб до неї раз у раз в'язли з однією і тією самою думкою. Плеоназм викликає в неї відразу.

У Томсона * було: «спонукуваний прикрою потребою», тобто фактично вжито тавтологію. Поп * виправив це місце так: «спонукуваний велінням прикрої потреби». Але спробували б ви

піднести сучасному людству отаку жуйку! В тому ж бо то й річ, що, конденсуючи алегорію до однослівного порівняння, не можна припуститися втрати ані матеріального, ані духовного. Великі художники й не припускалися таких втрат. Ось хіба чи не найкращий цьому приклад:

...Барка та, наче трон осяйний,
На воді *пломеніла*.

Все в одному слові — образ і факт, духовне й матеріальне. А інший поет розписався б на двадцять рядків, порівнюючи блискуче золото з вогнем, полум'ям, сонцем і т. д. І виявив би тим самим найприкріший несмак. Читач не дитина. Він дістає насолоду, коли створює ціле видовище з одного лише слова, а надто ще як самотужки здійснить усю ту роботу. Саме цього він і хоче.

«Що більше простору стиліст дає для уяви, то легше його читати». Саме виходячи з цієї слушної думки й скорочується вступна частина, а відтак і довжина речення в цілому. Віддавна речення тяжіє до стислості і змістовності. Людству потрібно, щоб література була не тільки концентрована й стисла, але й жива, дотепна та виразиста. Воно терпить містера Джеймса, але воліє містера Шилінга. Гріхи Минулого добре можна унаочнити цитатою із Спенсера:

«Отже, чимало пропонувалося всяких розумних помислів та мудрих способів, аби вдосконалити цю Ділянку, але такий уже, кажуть, фатум тяжіє над землею, що хоч би й задля добра задумуваний, жоден людський захід ані здійсниться, ані впливу ніякого не матиме, на що є свої причини: або вже такий дух нашого краю, або це така дія зір, або це воля всемогутнього ще не призначила терміну на його вдосконалення, або ж де всемогутній полишає його в такому неспокійному стані, поки не спаде на Англію якесь потаємне лихо — які саме причини, важко дізнатись, але тим більше підстав остерігатись».

Уявляєте, як нищівно пройшовся б по цьому уривкові синій олівець редактора XX сторіччя? А ось вам для зіставлення інший фрагмент, із Емерсона *:

«Друзі мої, я гадаю, що з цих двох помилок виразно видно причини невіри і підупаду церкви. А чи ж може спіткати націю більше лихо, як втрата віри? Тоді все гине. Геній, з храму перебирається до сенату або на торговище. Література стає

легковажною, наука холодною. Надія на інший світ не осягає погляду юності, і доба втрачав честь. Суспільство живе дрібничками, і коли люди помирають, ніхто про них не згадує».

Наскільки коротші стали речення, добре видно з наведених нижче даних про кількість слів, що припадають пересічно на кожне з п'ятисот речень:

Фабіан	—68,28
Спенсер	—49,79
Гукер	—41,70
Маколей *	—22,45
Емерсон	—20,58

Прикладами з будь-якого жанру сучасної літератури можна проілюструвати цю тенденцію до стислості. В міру розвитку оповідання підупадав довгий роман. Однотомні романи мали попит і в минулому сторіччі, і на початку нинішнього, хоча видавцям любіші були дво- і тритомні; не заперечували вони і проти чотиритомних, та й п'ятитомні не були дивиною.

Роман сьогоденний звичайно не перевищує 40—70 тисяч слів. Чи знайшовся б сьогодні якийсь видавець, що бодай би прочитав такий величезний рукопис, як «Знедолені» Гюго? Едгар По наполягав, що оповідання повинно мати обсяг не більший, аніж можна прочитати за одним ваходом. «Королівський шакал», що його видрукував нещодавно Річард Гардінг Девіс *, містить близько 27 тисяч слів, а містер Кіплінг уже нібито встановив для роману норму в 40—50 сторінок.

Людство в наших творах хоче бачити передусім скоро-минуше, ввібране в неминущу форму. Звідси вимога епізодичності, і цю вимогу містер Кіплінг задовольнив. Він пише стисло, просто, рвучко, вільно, і в його творах немає аайвини. В них тільки істотне, тим-то вони й збуджують нашу уяву. Саме цього і потребує тепер людство: воно вийшло вже з дитячого віку і здатне на власне мислення. Дайте йому голу суть, а решту воно домислить. Воно спроможне швидше думати, аніж слово по слову читати написане в книжці. Воно поспішає.

Силу-силенну пристосувань має тепер людство для ощадження енергії та часу: розподіл та машинізація праці, швидкість пересувань, телефон і телеграф. Ніколи за всю свою історію людство не мало стільки роботи, стількох завдань водночас. Через

це воно повсюдно вимагає: якомога більший обсяг в якомога меншому просторі. І цю вимогу література повинна задовольняти.

Людству ні до чого марнотратні романи й оповідання, їх навіть і до рук не братиметься. Людству треба знати суть справи, і то невідкладно, зараз же.

ПРО СЕБЕ

Народився я в Сан-Франціско 1876 року. П'ятнадцятилітнім бувши, я вже вважав себе за дорослого і, коли випадково мав зайвого centa, витрачав його не на цукерки, а на пиво, бо гадав, що дорослому більше личить кружляти пиво. Тепер, коли став я старший майже вдвічі, мене тягне до хлоп'ячого віку, що його в мене зроду не було, і ведусь я тепер менш поважно, ніж коли-будь раніше. А ну ж, може, таки віднайду отой свій хлоп'ячий вік!

Відповідальність — це було чи не найперше, що я зрозумів у житті. Не пам'ятаю, чи мене коли учено читати та писати — на п'ятому році я вже вмів і те, й те,— але знаю, що перша моя школа була в Аламеді, а потім ми перебралися на ранчо і я працював там, починаючи з восьми літ.

Друга школа, де я робив спроби набути знання,— то була одна безладна інституція в Сан-Матео. На кожен клас там припадало по одному столу, але траплялися дні, що ми за стіл і зовсім не сідали, бо часто-густо учитель приходив п'яний, і тоді який із старших хлопців його лушпенив. Щоб поновити рівновагу, учитель давав перцю меншим,— отож можете уявити, що то була за школа. Ані з моїх родичів, ані з людей ширшого околу ніхто не мав літературних смаків чи поривань, хіба найближче до літератури стояв мій прадід-валієць, округовий писар; у глухих лісах він самовіддано проповідував слово бже, за що його вславлено йменням Патер Джонс.

Ще з дитинства дуже мене вражало людське неучтво. Не було ще мені й дев'яти літ, як я зачитувався книжкою Вашингтона Ірвінга «Альгамбра» * і все ніяк не міг зрозуміти, чом це інші пожильці ранчо про неї й не чули. Пізніше я прийшов до висновку, що таке неучтво властиве сільським мешканцям, а вже ж городяни не бувають остілки безтямні. І ось одного разу приїхав до нас на ранчо якийсь міський чоловік. Були на ньому лаковані черевики й сукняне пальто, і я собі й подумав: оце маю нагоду поділитися думками з освіченою людиною. З цеглин, назбираних зі старого розваленного комина, я збудував собі власну «Альгамбру»,— вежі,

тераси, все, як годиться,— а всілякі частини поназначувано крейдою. Отож сюди я й запровадив городянина та почав розпитувати його про «Альгамбру», але виявилось, що й він так само нетямущий, як і мешканці ранчо. Тоді мені довелося втішитись думкою, що на світі є лише двоє розумних людей — Вашингтон Ірвінг та я.

В ті часи, окрім «Альгамбри», я читав здебільшого десятицентові романи, що діставав у наймитів, та газети, що з них служниці захоплено вичитували про пригоди бідних, але цнотливих продавниць.

Не диво, що від такого читва склалися в мене про все вельми своєрідні уявлення, але ж я був цілком самотній, і читав усе, що до рук навинеться. Величезне вражіння справила на мене повість Уйди * «Сігна», яку я пожадливо перечитував упродовж двох літ. Кінця твору я не знав, аж покине виріс, бо в моїй книжці бракувало останніх розділів,— а через те я й надалі мріяв разом з героєм, і разом з ним не знав, що на нього чигає під кінець Немезіда. Був такий час, коли я тільки й роботи мав у ранчо, що доглядати бджоли: від схід сонця до вечора сидів собі під деревом, дожидаючи, як вони стануть роїтися. На читання та мріяння часу було вдосталь. Лівермор — долина рівна, одноманітна, та й довколишні пагорби мене анітрохи не цікавили, тож єдине, що могло відірвати мене від мрій,— це як рій виходив; тоді я подавав гасло, і з ранчо збігалися люди з горшками, рондлями та відрами. Повість «Сігна» починалася, здається, словами: «Це був лише маленький хлопчик»; проте цей маленький хлопчик марив зробитися славетним музикою та кинути собі під ноги всю Європу. Ну то й що? Я теж був лише маленький хлопчик. Отож чому б мені не зробитися саме тим, ким мріяв стати Сігна?

Шиття на каліфорнійським ранчо здавалося мені вкрай нудне, і я щодня намисляв собі податися поза межу крайнеба та побачити світу. Вже тоді щось шепотіло мені, намовляло; мій розум поривався до прекрасного, хоч жив я в оточенні не конче таки гарному. Пагорби й долини тамтешні були мені як більмо на оці, мене аж млоїло від них, і лише тоді стали вони мені любі, коли я їх покинув.

На одинадцятому році життя я розпрощався з ранчо й переїхав до Окленда, де збував стільки часу в Загальноприступній публічній бібліотеці, жадібно читаючи все, що навернеться на очі, аж урешті за браком руху з'явилися в мене перші ознаки танцю св. Віта. Що

більше я дізнавався про світ, то частіше натрапляв на розчарування. Заробляв я тоді собі на хліб, продаючи на вулиці газети. Від того часу й до шістнадцяти літ я перепробував тисячу й одно заняття, чергуючи то працю зі школою, а то школу з працею.

Потім спокусив мене потяг до пригод, і я покинув домівку. Не втік, а саме покинув — виплив у бухту та приєднався до піратів, що здобували устриці. Тепер минулися часи устричних піратів, але якби мені віддано по заслугі, запакували б мене до в'язниці літ на п'ятсот за піратство. Потім я плавав матросом на шхуні та ловив лососів. Як це не кумедно, але після цього я служив у рибальському патрулі, де мав на обов'язку затримувати всіх порушників законів про рибальство. Чимало таких свавільців — китайці, греки та італійці — ловило потайки в той час рибу, та не один дозорець із берегової охорони наклав головою за те, що до них втручався. Не мав я жодної зброї, хіба що сталеве видельце, але почував - себе справжнім чоловіком і не знав страху, викараскуючись на облавок якого човна, щоб затримати браконьєра.

Пізніше я знову пішов у матроси й вирудився до берегів Японії ловити котиків, а звідти — в Берінгове море. Через сім місяців я повернувся до Каліфорнії й перепробував усякої праці — згрібав вугілля, був за вантажника в порту, працював на джутовій фабриці від шостої ранку до сьомої вечора. Наступного року я лагодився помандрувати з тим самим товариством знову на котиків, але якось прогавив. Вони попливли на «Мері Томас», що загинула в усією командою.

Як я ще вчився прихапцем у школі, то писав, було, звичайні шкільні твори, за що мене абияк і хвалили. Тепер, працюючи на джутовій фабриці, я знову пробував вряди-годи написати що-небудь. Фабрика забирала в мене тринадцять годин на добу, а що був я молодим та любив побавитися у вільні від праці години, то на писання часу майже й не залишалося. Сан-франциська газета «Клич» призначила премію за нарис, і моя мати умовляла мене спробувати щастя. Я послухав, обравши за тему «Тайфун при берегах Японії». Дуже стомлений та сонний, знаючи, що о пів на шосту ранку мушу вже бути на ногах, я заходився опівночі коло оповідання й працював, аж поки не списав дві тисячі слів — довшого нарису не вільно було писати, — але тему свою розробив тільки до половини. Наступної ночі, так само втомлений, я написав ще дві тисячі слів і закінчив твір, а третьої, ночі взявся

викреслювати зайве, щоб не відступити від умов конкурсу. Першу премію дістав я; другу й третю одержали студенти Стенфордського та Берклійського університетів *.

Такий успіх у конкурсі сан-франціського «Кличу» заохотив мене не на жарт подумати про перо. Але ще надто в мені кипіла кров, щоб усидіти на місці, і я відклав надалі літературну працю, написавши лише дрібничку для «Кличу», яку той зараз таки й забракував.

Пішки я обходив усі Сполучені Штати, від Каліфорнії до Бостона, і з півночі на південь, а на тихоокеанське надбережжя повернувся через Канаду, де попався до в'язниці й відробив належний термін за волоцюство. Мої мандрівні пригоди зробили з мене соціаліста. Перше я схилив голову перед величністю праці і, не читавши ні Карлейля, ні Кіплінга, сформулював таку власну євангелію труду, яка їм і не снилася. Праця для мене була все. В ній я вбачав і виправдання, і порятунк. Ніколи ви не зрозумієте тих гордоців, що відчував я, сумлінно виконавши тяжку роботу. Вірнішого платного раба жоден капіталіст ніколи й не визискував. Одно слово, мій веселий індивідуалізм геть-чисто посіла ортодоксальна буржуазна етика.

Я добувся з. заходу, де люди мали гарний заробок, а праця шукала робітника, в густо заселені робітничі центри східних штатів, де люди були нужденні і кожне вганяло хоч би за якою працею, і там я поглянув на життя з нового, зовсім іншого погляду. Я побачив робітників на людських смітниках, на дні соціальної прірви. І я заприсягся сам перед собою ніколи більше не перериватися на роботі, хіба що змусить крайня біда. Відтоді я знав лише одно: уникати тяжкої фізичної праці.

На дев'ятнадцятому році я повернувся до Окленда та вступив до середньої школи, що випускала, як звичайно, шкільний журнал. То був тижневик — ні, здається, місячник,— і я почав писати до нього оповідання, в яких, майже нічого не вигадуючи, переказував тільки свої морські та бурлацькі враження. Перебув я там рік, служачи за двірника, щоб здобути дешицю на прожиток, а тоді покинув школу, бо не стало вже снаги терпіти. В ті часи мої соціалістичні переконання звернули на себе певну увагу, і мене прозвано «хлопчина-соціаліст»; ця відзнака допровадила мене до арешту за вуличні виступи. Далі я вчився три місяці самотужки, опанувавши за цей час трирічну програму, і вступив до Каліфорнійського університету. Затявшись конче здобути вищу

освіту, я, щоб мати чим прожити, працював у пральні та ще власним пером. Оце єдиний раз працював я тут з Любов'ю до праці, але тягар виявився надсильний, і, не відбувши й року, я мусив залишити університет.

Я й далі прасував сорочки та іншу всячину в пральні, а вільний час витрачав на писання. Я намагався упоратися з одним і з другим, але часто-густо засинав з пером у руці. Тоді я покинув пральню й увесь час тільки писав, жив та снував мрії. По тримісячній випробі я відмовився від письменства, прийшовши до висновку, що я невдаха, і вирушив до Клондайку по золото. В кінці року там почався спалах цинги й примусив мене вибратися звідти; єдині нотатки з тієї подорожі написав я на зворотній дорозі, як довелося пливати тисячу Дев'ятсот миль у звичайному човні. У тому Клондайку я знайшов самого себе. Там ніхто не балакає. Кожен думає. Там у вас складається справжній погляд на життя. Склався і в мене.

Поки я пробував у Клондайку, помер мій батько, і увесь родинний тягар зліг мені на плечі. Тяжкі часи настали в Каліфорнії, і годі було знайти собі роботу. Підшукуючи якого-небудь хліба, я написав «На низ річкою» — оповідання, Що його забраковано. Очікуючи тієї відмови, я написав для одної газети на двадцять тисяч слів оповідання з продовженням; забракувай і його. В проміжках між відмовами я таки не кидав писати. Жодного редактора я тоді ще й у вічі не бачив. Я не знав жодної людини, що надрукувала що-небудь. Нарешті каліфорнійський журнал прийняв одно оповідання і заплатив за нього п'ять доларів. Незабаром після цього «Чорний кіт» запропонував мені сорок доларів за оповідання. Від того часу завертілося колесо, і в майбутньому мені, либонь, не доведеться згрібати вугілля задля шматка хліба, хоча я це колись робив і міг би робити знову при потребі.

Першу мою книжку надруковано в 1900 році. Праця в газеті дала б мені кращий заробіток, але в мене вистачило глузду відмовитись від рабства в тієї машини, що губить людину; а власне такою є газета для юнака, коли він ще не сформувався. Аж здобувши собі відповідне становище, як співробітник журналів, взявся я до газетної праці. Я вірю в необхідність стало працювати й натхнення не вичікую ніколи. Людина з мене не тільки недбала та безладна, а й до того меланхолійної вдачі, але все ж я подолав у собі і те й те. На мені позначилась дисципліна, що я навик їй

підлягати, будучи матросом. Дуже можливо, що служба на морі спричинила ще й те, що лягаю я спати в призначений час і сплю мало. Йде в мене на сон пересічно п'ять з половиною годин, та не було ще такого випадку, щоб я не ліг спати, коли надійде пора.

Я страшенно кохаюся в спорті, захоплююся боксом, фехтуванням, плавною, їздою верхи, люблю керувати яхтою, ба навіть пускати змія. Волю жити на передмісті, хоча сам і містянин зроду. Проте найлюбіше життя на селі — отам тільки й живеш близько до природи. З письменників, що мали на мене найбільший вплив, як я постаршав, були Карп Маркс почасти та Спенсер взагалі. В часи мого змарнованого хлоп'ячого віку я був би взявся до музики, коли б дано мені таку нагоду. Тепер, у дні своєї, сказати б, справжньої молодості, я б радо заходився писати вірші та памфлети, коли б мав на руках мільйон чи два. «Спілку старих людей» та уривки з «Листів Кемптон — Вейс» вважаю за найкращі з-поміж своїх творів. Декому не подобається перший твір. їм більше до смаку речі блискучіші та бадьоріші. Можливо, і я пристану на їхню думку, як залишаться позаду дні моєї молодості.

РЕВОЛЮЦІЯ

Недавно я одержав листа з Арізони. Він починається словами: «Дорогий товаришу!» І закінчується: «Ваш — в ім'я Революції». Відповідаючи своєму дописувачеві, я теж починаю листа словами: «Дорогий товаришу!» І закінчую: «Ваш — в ім'я Революції». У Сполучених Штатах чотириста тисяч чоловік, а всього близько мільйона людських душ починають свої листи словами: «Дорогий товаришу!» і закінчують: «Ваш — в ім'я Революції». Три мільйони німців, мільйон французів, вісімсот тисяч австрійців, триста тисяч бельгійців, двісті п'ятдесят тисяч італійців, сто тисяч англійців і стільки ж швейцарців починають свої листи словами: «Дорогий товаришу!» — і закінчують: «Ваш — в ім'я Революції». Всі вони — товариші, революціонери.

Проти такої сили людей мізерними видаються величезні армії Наполеоне і Ксеркса *. Але ці люди не завойовують чужих країв і не підпирають настановлених там тиранів, їхнє гасло — завоювання революційні. Їх сім мільйонів чоловік, і все це військо відповідно до сьогочасних умов самовіддано б'ється, щоб завоювати всі багатства світу і знести до решти існуючий лад.

Світова історія ще не знала такої революції. Між нею і американською чи французькими революціями годі шукати схожості. Її велич незрівнянна. Інші революції проти неї, що астероїди проти сонця. Вона єдина в своєму роді — це перша світова революція у світі, якому ніколи не бракувало революцій. Мало того — це перша спроба організованого руху, руху, що пізніше має поширитися геть по всьому світі, не минаючи найвідлеглиших закутків планети.

Ця революція не схожа на інші під багатьма оглядами. Вона не спорадична. Вона не полум'я народного гніву, що згасає того ж таки дня коли й спалахує. Вона старша від нинішнього покоління. Вона має свою історію та традиції, має і свій поминальний список,

от тільки що не такий довгий, як у християн. Вона має також свою літературу, стократ прекраснішу, мудрішу й науково спроможнішу, ніж будь-яка із створених попередніми революціями.

Вони зуть себе «товаришами», ці люди,— товаришами в боротьбі за соціалізм. І то не порожнє слово, сказане для годиться. Воно гуртує їх, як братів, як однодумців, що стоять біч-о-біч під червоним прапором повстання. Червоний прапор, до речі, символізує братерство, а не червоного півня, як то уявив собі переляканий буржуа. Товариські почуття революціонерів живі й гарячі. Вони долають географічні межі, переступають расові заборони; життя показало, що вони дужчі, ніж Четверте липня *, чи хвалькуватий американізм наших предків. Французькі і німецькі робітники-соціалісти забувають про Ельзас та Лотарінгію і, коли навісає загроза війни, ухвалюють не сваритися між собою, адже вони робітники й товариші. Зовсім недавно, коли Японія і Росія вп'ялися одне одному в горлянки, японські революціонери звернулися до своїх російських товаришів з таким листом: «Дорогі товариші! Ваш уряд і наш недавно розпочали війну за свої імперіалістичні інтереси, але ми, соціалісти, не визнаємо кордонів, рас, країн чи націй. Ми — товариші, брати й сестри, і нам нема чого ворогувати. Ваш ворог — не японський народ, а наш мілітаризм і так званий патріотизм. Патріотизм і мілітаризм — це наші спільні вороги».

В січні 1905 року по всій Америці соціалісти влаштували масові мітинги, щоб привітати своїх товаришів, повсталих російських революціонерів, і, головне, «наснажити м'язи» їхній боротьбі, збираючи гроші та пересилаючи їх російським провідникам.

І заклик збирати гроші, і схвальне його сприйняття, і сам текст заклику разуче й наочно засвідчують, що міжнародна солідарність робітників — одна з підвалин світової революції: «Хоч як би там закінчилася нинішня революція в Росії, соціалістична пропаганда в цій країні дістала від неї такий могутній поштовх, якого не знає історія сучасних класових воєн. Героїчну битву за волю в Росії провадять майже самі робітники під духовним проводом соціалістів, і це зайвий раз підтверджує, що класово свідомий пролетаріат став авангардом новочасних визвольних рухів».

Ось вони, сім мільйонів товаришів, учасників організованого революційного руху, що охопив цілий світ. Ось вона, могутня гуманістична сила. Нею годі легковажити. Це ж бо сила реальна. І

разом з тим це романтика — романтика така висока, що не всякому її досягнути. Революціонерів надихає велика пристрасть. Вони почуваються за все відповідальними, свято шанують людяність і вельми мало, а то й зовсім не шанують приписи мертвяків. Вони відмовляються коритися мертвякам. Для буржуазного розуму їхня невіра в слушність заведеного світопорядку з усіма його умовностями й передсудами — це щось приголомшливе. Вони беруть на глузи рожеві ідеали та солоденькі моральні догми буржуазного суспільства. Вони заміряються зруйнувати буржуазне суспільство з більшістю його рожевих ідеалів та солоденьких моральних догм, що купчається передусім під такими рубриками, як «капіталістична приватна власність», «виживання найпристосованіших» і «патріотизм» — навіть патріотизм!

Семимільйонна армія революціонерів — це така сила, що підлеглим і панівним класам є над чим замислитися. Поклик цієї армії: «Не сподівайтесь від нас ласки! Ми заберемо все, що ви посідаєте. Тільки все, і не менше. Ми хочемо перебрати в свої руки владу і вирішувати долю людства. Осьде наші руки! Це дужі руки! Ми відберемо вашу державну машину і ваші палаци, ваш спокій здиmie, і ви муситимете заробляти собі на хліб, так само як селянин у полі чи голодний нужденний клерк у ваших містах. Осьде наші руки. Це дужі руки!»

Так, підлеглим і панівним класам є над чим замислитися. Це — революція. Сім мільйонів чоловік — не фікція, не армія на папері. Сім мільйонів чоловік вишикувались на бойовищі. У цивілізованих країнах — це сім мільйонів виборців.

Учора вони були не такі сильні. Завтра вони стануть ще сильніші. І це бійці. Вони люблять мир. Але не жахаються й війни. Вони хочуть знищити капіталістичне суспільство та захопити всі багатства світу — і не пристають на менше. Коли закони країни цього не боронять, вони борються мирно, шляхом виборів. Коли ж закони країни це забороняють, а вони здужають стати з ними на герць, тоді вони самі вдаються до сили. Відповідають насильством на насильство. Їхні руки дужі, а дух безстрашний. У Росії, приміром, уряд страчує революціонерів. А революціонери вбивають урядовців. На в законене вбивство вони відповідають терористичними актами.

Нині боротьба вступає в нову важливу фазу — і над цим нашим панівним класам теж не завадило б замислитися. Говоритиму конкретно. Я — революціонер. І притім людина нормальна, із

здоровим глуздом. І я кажу й думаю про російських терористів як про своїх товаришів. Так думають наші товариші в Америці і сім мільйонів товаришів у всьому світі. Чого був би вартий міжнародний революційний рух, якби ми не підтримували наших товаришів у всьому світі І Свідчення його сили саме в тому, що ми підтримуємо російських терористів. Ані ми, ані вони не послідовники Толстого. Ми — революціонери.

Наші товариші в Росії створили так звану «Бойову організацію». Ця «Бойова організація» звинуватила, визнала винним і засудила на смерть міністра внутрішніх справ Сипягіна. 2 квітня 1902 року його вбито пострілом у Марійському палаці. Двома роками пізніше «Бойова організація» засудила на смерть і стратила іншого міністра внутрішніх справ — фон Плеве. Потому 29 червня 1904 року було складено документ, де, перерахувавши всі пункти обвинувачення, «Бойова організація» заявляла, що бере на себе всю відповідальність за вбивство фон Плеве. Цей документ — і тут я підходжу до головного — нині розіслано соціалістам усього світу, і вони його опублікували, де тільки могли, по всіх журналах і газетах. Але суть не в тому, що соціалісти виявили відвагу та рішучість, важливе інше — вони зробили це як річ буденну, а йшлося ж про публікацію, що її можна назвати офіційним документом міжнародного революційного руху.

Все це звеличує революцію, згоден, але це, передусім, факти. І ми нагадуємо про них панівним класам не для бравади, не для того, щоб нагнати їм холоду, а щоб вони глибше осягнули природу й дух світової революції. Нині з революцією не можна не рахуватися. Вона приходить до всіх цивілізованих країн. Скоро країна цивілізується, революція приходить до неї. З'явилися в Японії машини, з'явився там і соціалізм. На Філіппіні він прийшов руч-о-руч з американськими солдатами. На Кубі і в Пуерто-Ріко соціалістичні організації виникли, тільки-но відгрімili там гармати. Та що важливіше, прихопившись якоїсь країни, революція вже не послаблює там свого впливу. Навпаки, вона щорік стає впливовіша. Десять із піввіку тому вона була ще досить млявою. У 1867 році за соціалістів голосувало у всьому світі 30 000 чоловік. У 1871 році число голосів зросло до 100 000. У 1884 році їх лиш трохи більше півмільйона. У 1889 їх уже мільйон. Це був злам. У 1892 році за соціалістів у світі подано 1 798 391 голос; у 1893 – 2 585 898; у 1895 – 3 033 718; у 1898 – 4 515 391; у 1902 – 5 253 054; у 1903 – 6 285 374 і, нарешті, нині, в рік від народження Христа

1905-й, число таких виборців перевищило сім мільйонів.

Револьюційне полум'я перекинулося і до Сполучених Штатів. У 1888 році за соціалістів тут голосувало тільки 2 068 чоловік. У 1902 – 127 713, у 1904 – 435 040. Що ж так розжеврило це полум'я? Уже ж не лихоліття. Перші чотири роки двадцятого століття вважались роками процвітання, а проте в цей час понад 300 000 чоловік вступило до револьюційних шерэг. Кинувши виклик буржуазному суспільству, вони стали під криваво-червоний прапор повстання. Серед жителів Каліфорнії, де мешкає автор цих рядків, кожен дванадцятий відверто визнає себе револьюціонером.

Слід собі одне добре усвідомити. Це не спонтанний бунт услідженого і вбогого люду, не сліпий інстинктивний порух болю. Наша пропаганда покликається до розуму, наш рух доконечний економічно, він іде в одному річищі з соціальною еволюцією. Повстання вбогого люду ще попереду. Револьюціонери це не виголоднілі хворі раби, що борсаються на дні соціальної прірви,— це здебільшого дужі й ситі робітники; вони бачать ту прірву, що чигає на них та їхніх дітей, і не хочуть до неї скотитися. Дуже вбогі люди ще не спроможні дати собі ради. Але часом вони спроможуться на це, і недалекий той день, коли їхні тлумища увіллються до револьюційних лав.

Слід собі й інше добре усвідомити. Хоча в русі зацікавлені також середній стан і представники вільних професій — однак це передусім револьюція робітничого класу. В усьому світі це револьюція робітничого класу. Робітники всього світу — як клас — б'ються з капіталістами всього світу — як класом. Так званий великий середній клас стає щораз більшою аномалією в соціальній боротьбі. Цей клас гине (всупереч твердженням викрутливих статистиків), і його історичній місії - бути буфером між капіталістами та робітництвом — надходить кінець. Йому застається тільки одне: оплакувати свій відхід у безвість, і він оплакує його слізьми наших популістів та демократів джеферсонівського крою. Бій почався. Револьюція перед нами, і здійняли її робітники світу.

Постає слушне запитання: чому це так? Либонь ще, не з простої примхи розуму повстала світова револьюція? Примха не справить однакового впливу на всіх. Мусять бути якісь глибинні причини, щоб сім мільйонів робітників поробились одностумцями, щоб вони зреклись буржуазних богів і зневірилися навіть у такому шляхетному почутті, як патріотизм. Довго б можна перелічувати

пункти звинувального акту, що його революціонери висували проти класу капіталістів, але ми розглянемо тут лише одне обвинувачення, на яке капітал ніколи не вмів і не зуміє відповісти.

Клас капіталістів урядовав суспільством і урядовав недолуго. Але урядування його було не тільки недолуге,— воно було нестерпне, ганебне, жахливе. Клас капіталістів мав щасливу нагоду, як ні один панівний клас за всю світову історію. Він прогнав від стерня влади стару феодальну аристократію і побудував сучасне суспільство. Він опанував природу, створив новий життєвий уклад і уможливив прекрасну еру для людства, коли жодна жива душа не плакала б із голоду і всі діти могли б навчатися, вдосконалюючи свій розум та дух. Оскільки людина опанувала природу і створила новий життєвий уклад, все це було можливе. Однак капіталізм не скористався з цього шансу, дарованого богами. Він був сліпий і зажерливий. Він усе пятакав про рожеві ідеали та солоденькі моральні догми, і ні разу полуда не спала йому з очей, і ні разу він не спинився в своїй зажерливості,— і поразка, якої він зазнав, була така ж грандіозна, як і ті можливості, що ними він знехтував.

Та все це темний ліс для буржуа. Він як був сліпий, так сліпий і зостався. Гаразд, дозвольте тоді сформулювати звинувачення ясніше, словами прикрими, але недвозначними. Звернімося до печерної людини. То була примітивна істота. Її голова була стесана назад, як в орангутанга, та й розуму мала не вельми. Вона жила у ворожому оточенні, полишена на ласку долі, була нетямуща й незграбна. Її природні можливості для добування харчу дорівнювали, скажімо, одиниці. Вона навіть землі не обробляла. Однак навіть із цими своїми куцими при?родними можливостями вона витривала проти кровожерних хижаків і здобувала собі їжу та житло. Інакше й бути не могло, бо тоді б вона не розплодилася, і не поширилася по всій землі, і не залишила б потомства, яке через багато поколінь породило і нас із вами.

Печерна людина з її природними можливостями, що дорівнюють одиниці, здебільшого мала що їсти, бодай не ходила голодна весь час. Вона жила здоровим життям просто неба, байдикувала й відпочивала коли заманеться, і ще мала досить часу фантазувати і вигадувати собі богів. Іншими словами, їй не треба було працювати від сну до сну, щоб якось прогледуватися. Дитина печерної людини (як, скажімо, й діти всіх дикунів) мала дитинство, і то дитинство безхмарне, з іграми й забавами, з умовами для

вільного розвитку.

А як живе сучасна людина? Візьмім Сполучені Штати, найквітучішу і найосвіченішу країну світу. У Сполучених Штатах близько десяти мільйонів людей злидарюють. Під злиднями тут розуміються такі умови життя, коли робітник недоїдає, не має путящого житла і, отже, втрачає звичайну свою працездатність. У Сполучених Штатах десять мільйонів недоїдає. У Сполучених Штатах десять мільйонів виснажених, ослаблих людей. А це означає, що ці десять мільйонів помирають повільною смертю, гинуть фізично й духовно від недоситу. Скрізь на цій просторій, квітучій, освіченій землі жінки, чоловіки та діти тяжко бідують. По всіх великих містах тисячі й мільйони бідарів купчаються в нетрищах та гетто, де, відгороджені від світу, живуть гірше за всяку худобину. Жодна печерна людина не голодувала так постійно, як голодують вони, ніколи не спала в такому бруді, як сплять вони, не гнила живцем, обсаджена хворобами, не працювала так тяжко і по стільки годин, як вони.

У Чикаго одна жінка працює по шістдесят годин на тиждень. Вона кравчиня, пришиває гудзики до одягу. Чикагські кравці-італійці в майстернях жіночого вбрання заробляють за тиждень пересічно 90 центів, але вони працюють цілий рік. Середня тижнева платня робітників, що шиють чоловічі штани, — 1 долар 31 цент, але вони працюють пересічно близько 28 тижнів на рік. Середній річний зарібок кравців жіночого одягу — 37 доларів, кравців чоловічого одягу — 42—41 долари. Такою платнею дітям дитинства не забезпечиш — вона означає тваринне напівголодне існування всіх членів родини.

На протигагу своєму прашурові сучасній людині мало самого бажання працювати, щоб добути собі їжу та житло. Сучасна людина повинна спершу ще знайти роботу, а тут її часто спобігає невдача. Ось тоді вона набирається лиха по-справжньому. Про ці труднощі день у день пишуть газети. Наведім кілька прикладів із нескінченного потоку таких інформацій.

У Нью-Йорку жила одна жінка, на ім'я Мері Мід. Вона мала трьох дітей: однорічну Мері, дворічну Джоану і чотирирічну Алісу. Її чоловік ніяк не міг влаштуватися на роботу. Вони голодували. Нарешті їх виселено з помешкання. Мері Мід задушила найменшу Мері й найстаршу Алісу; задушити дворічну Джоану у неї забракло сил, і тоді вона сама зажила отрути. Батько освідчив поліції: «Невилазні злидні довели мою жінку до

божевілля. Ми жили на Стюбен-стріті, 60, але тиждень тому, нас викинули на вулицю. Я вже давно не можу влаштуватися на роботу. В нас не було навіть крихти хліба. Діти похворіли і зовсім ослабли. Дружина все плакала біля них».

«Міністерство громадської опіки завалене десятками тисяч листів від безробітних і просто-таки не знає, як зарадити лихові» (*«Нью-Йорк комершел»*, 11 січня 1905 року).

Втративши усяку надію знайти роботу і знаючи, що її чекає голод, сучасна людина подає в газету таке оголошення: «Молодий чоловік з доброю освітою, безробітний, продає своє тіло будь-якому лікареві чи бактеріологові для наукових експериментів. Запрошення, вказавши ціну, адресувати: «Поштова скринька 3466» (*«Екземінер»*).

«У середу вночі до головної поліційної управи прийшов якийсь Френк Мелін і попросив замкнути його до тюрми як волоцюгу. Він сказав, що має на це право, бо вже давно мандрує в пошуках роботи, отож безперечно, став запеклим волоцюгою. У кожному разі він так зголоднів, що його слід нагодувати. Суддя Грейм засудив його на дев'яносто діб ув'язнення» (*«Сан-Франціско екземінер»*).

У Сан-Франціско, в готелі Сото-Гауз, Четверта вулиця, № 32, знайдено тіло якогось В. Г. Робінса. Він отруївся газом. Біля нього лежав щоденник, звідки наводимо таке:

«3 березня. Жодної надії на роботу. Що почати?

7 березня. Досі нічого не знайшов.

8 березня. Кілька сухарів за 5 центів — увесь мій денний харч.

9 березня. Останні чверть долара пішли за номер.

10 березня. Порятуй мене, боже! Залишилось 5 центів. Роботи ніякої. Що буде далі? Голодна смерть чи...? Сьогодні вночі витратив останні п'ять центів. Що далі робитиму? Крастиму, жебратиму чи просто помиратиму? Я ніколи не крав, не жебрав і не здихав з голоду за всі свої п'ятдесят років, але тепер я дійшов краю — смерть видається мені єдиною збавителькою.

11 березня. Слабую цілий день. Під вечір лихоманка. Не їв нічого ще від учорашнього полудня. Бідна моя головонька! Прощайте всі!»

А як ведеться дітям сучасної людини у цій найквітучішій країні? У Нью-Йорку п'ятдесят тисяч дітей щоранку йдуть до школи голодні.

12 січня цього року газети сповістили всю країну про випадок,

що стався в тому ж таки місті у шпиталі для жінок та дітей. Тамтешній лікар З. І. Денієл виявив серед пацієнтів півторарічну дитину, що працювала за 50 центів тижнево у кімнаті винайманого будинку.

«Полісмен Меккен з дільниці на Флішінг-авеню знайшов у кімнаті будинку № 513 на Міртл-авеню (Бруклін) труп Мері Галлін, померлої з голоду. В порожній, без жодної меблі, кімнаті стояв лютий холод, труп лежав на мішку з дрантям; біля нього, шукаючи груди, чотиримісячна дитина. В іншому кутку збилися докупі, рятуючись із холоду, батько — Джеймс Галлін — і троє дітей від двох до восьми років. Діти придивлялися до полісменів, мов звірята. Вони помирали з голоду, і в їхньому домі не було ані крихти хліба» (*«Нью-Йорк джорнел»*, 2 січня 1902 року).

У Сполучених Штатах на самих лиш текстильних фабриках тяжко працює вісімдесят тисяч дітей. На Півдні вони працюють по дванадцять годин на Добу і ніколи не бачать денного світла. Ті, що з нічної зміни, сплять, коли сонце розхлюпує по землі живлюще тепло, а ті, що з денної, стоять біля машин ще з передсвіту і повертаються До Своїх жалюгідних нір, з дозволу сказати, «домівок», поночі. Багато з них дістають не більше десяти центів денно, Є тут і діти, що працюють за якихось п'ять -шість центів. Хто працює вночі, мусить раз у раз кропити собі обличчя зимною водою, щоб не заснути. Деякі шестирічні діти можуть уже «похвалитися» одинадцятимісячним стажем роботи на нічній зміні. Коли вони, бува, занедужають і не зведуться з ліжка, щоб іти на роботу, спеціальні люди їздять кінно від будинку до будинку і, там улещаючи, там застрашуючи, піднімають їх на ноги. Десятеро із ста таких дітей наживають собі активну форму сухот. Всі вони справжнісінькі маленькі руїни, висхлі, карликуваті, недійшли розумом і тілом.

Ось що Альберт Габард розповідає про малолітніх робітників із текстильних фабрик Півдня: «Я намірився підняти одного з цих маленьких гарувальників, щоб визначити його вагу. Та вмить усе його тільце—оті тридцять п'ять фунтів шкіри та кісток — пройняв дрож жаху, і він пручнувся вперед — зв'язати порвану нитку. Тоді я доторкнувся до хлопця, аби привернути його увагу, і подав йому срібну монету. Він зиркнув на мене мовчки — його обличчя було наче в шістдесятирічного, таке воно зморшкувате й зболене, так твердо були затиснуті хлопчикові губи. Він не потягнувся за монетою, він навіть не знав, що то таке. На цій незвичній фабриці

працює десь півтора десятка таких дітей. Лікар, що супроводив мене, сказав, що вони всі помруть десь років через два, а їхні місця посядуть інші діти — їх тут досить. Більшості з них збавляє віку запалення легенів. Їхні організми дозріли для хвороб, і коли хвороби приходять, нема на них ради: організм не чинить опору. Медицина просто безпорадна — природу збатожено, змордовано, знесилено — дитина западає в забуття і помирає».

Так живе сучасна людина з своїми дітьми в Сполучених Штатах, найквітучішій і найосвіченішій країні світу. Слід пам'ятати, що наведені приклади можна множити й множити. Слід також пам'ятати, що яка правда в Сполучених Штатах, така вона і в усьому цивілізованому світі. Що ж тоді сталося? Може, потомки печерної людини живуть у більш ворожому оточенні? Може, природні можливості печерної людини для добування харчу та житла, що дорівнюють одиниці, зменшилися в сучасної людини до половини чи чверті?

Так ні ж, вороже середовище печерних часів знищене, для сучасної людини його більше не існує. Всіх кровожерних звірів, що віками загрожували прасвітові, повбивано. Багато видів повимирало. Лиш де-не-де в найодлегліших закутках світу ще живуть декотрі з диких ворогів людини. Та вони давно вже нікому не страшні. Тепер людина мандрує до цих віддалених куточків, щоб розважитися й відпочити, на лови. Іноді ж, здибаючи «великого звіра», вона знічев'я ще й побідкається: знає, що незабаром він зовсім щезне з лиця землі.

Не поменшали відтоді й можливості людини для добування харчу та житла. Навпаки, вони зросли тисячократно. Людина опанувала природу. Таємниці природи відслонено. Її закони сформульовано. Виготовлено чудові знаряддя, зроблено дивовижні винаходи, все це неймовірно розширило можливості людини для добування харчу та житла, підвищило її продуктивність, з'явилися рільництво, гірництво, промисловість, транспорт і зв'язок.

Від часів печерної людини до часів робітника-ремісника, що жив три покоління тому, можливості для добування харчу та житла дуже й дуже зросли. Але нині, у вік машин, можливості робітника-ремісника, що жив три покоління тому, знову ж таки зросли багатократно. Давніше, щоб навантажити сто тонн руди на залізничну платформу, треба було двісті годин праці. Нині машини цю роботу виконують за дві години. Бюро праці у Сполучених Штатах склало таблицю, що показує, наскільки за порівняно

короткий термін зросли можливості сучасної людини для добування харчу та житла:

	Години механізованої праці	Години ручної праці
Ячмінь (100 бушелів)	9	211
Кукурудза (50 бушелів; стебла, листя і качани посікти на корм)	34	228
Овес (160 бушелів)	28	265
Пшениця (50 бушелів)	7	160
Вантаження руди (100 тонн на вагонетку)	2	200
Розвантаження вугілля (переміщення 200 тонн вугілля з барж до вугільних ям на віддалі 400 футів)	20	240
Вила (зробити 50 штук з дванадцятидюймовими зубами)	12	200
Плуг (зробити один польовий плуг з дубовим дишлою та чепігами)	3	118

З того ж таки джерела дізнаємося, що при кращій організації господарства вартість робочої сили для виробництва 20 бушелів пшениці становить 60 центів — 3,5 центи за кожен бушель. Така середня вартість робочої сили на зразковій каліфорнійській фермі площею в 10 000 акрів. Керрол Д. Райт запевняє, що нині 4 500 000 чоловік з допомогою машин виробляють стільки ж продукції, як 40 000 000 чоловік, працювавши вручну. Австрійський професор Герцог каже, що 5 000 000 чоловік за допомогою сучасних машин змогли б постачати 20 000 ,000 чоловік усім необхідним, а також деякими предметами розкоші працюючи лише по півтори години на день.

Але раз так, раз природу опановано і можливості для добування харчу й житла зросли тисячократно проти можливостей печерної людини, тоді чому мільйони сучасних людей нужденніші за своїх пращурів? Ось яке запитання ставить революціонер перед панівним класом, перед класом капіталістів. Та клас капіталістів не відповідає на нього, йому нічим відповісти.

Якщо можливості сучасної людини для добування харчу й житла тисячократно більші проти можливостей печерної людини, чому тоді 10 000 000 чоловік у Сполучених Штатах не мають путнього житла і путньої їжі? Якщо печерній дитині не доводилося працювати, чому тоді нині в Сполучених Штатах на самих тільки текстильних фабриках 80 000 дітей за працею світу не бачать? Якщо печерній дитині не треба було зовсім працювати, чому тоді нині в Сполучених Штатах 1 752 187 неповнолітніх робітників?

В акті обвинувачення це не спростовний пункт. Клас

капіталістів зле правив і править. У Нью-Йорку 50 000 дітей ходять голодні до школи, і в тому ж таки Нью-Йорку — 1 320 мільйонерів. Люд, проте, бідує, не від того, що клас капіталістів забрав усі багатства собі. Люд бідує з браку багатств, що їх ніколи не було створено. Цих багатств не було ніколи створено, бо врядування капіталістів украй марнотратне й безглузде. Клас капіталістів, сліпий і захланний, не тямлячись гріб усе до себе, і не тільки не поліпшив свого правління, але ще й погіршив. Його врядування неймовірно марнотратне, і зовсім не зайве наголосити на цьому.

Визнавши, що сучасна людина живе гірше за печерну і що можливості сучасної людини для добування їжі й житла тисячократно більші, ніж у печерної людини, ми неминуче дійдемо висновку, що теперішнє врядування неймовірно марнотратне.

При тих природних ресурсах, що має світ, з машинами, що їх уже винайдено, при розумній організації виробництва та розподілу і такій же розумній ощадливості, фізично здорові робітники, працюючи не більше двох-трьох годин денно, могли б нагодувати і одягнути кожного, кожного забезпечити житлом, кожному дати освіту, ще й уділити кожному скількись там розкоші. Не було б більше злиднів та лиха, діти не надривалися б на тяжкій праці, чоловіки, жінки і малюки не жили б і не помирали, як тварини. Людина не тільки б опанувала природу, але й вибилася б з-під влади машин. Людські спонуки стали б кращі і шляхетніші, ніж вони є сьогодні, коли їх породжує шлунок. Ні чоловіків, ні жінок, ні дітей не заохочував би до дії голодний шлунок. Навпаки, їх би заохочувало до дії те саме, що заохочує дітей бігати наперегін, заводити веселі ігри, вчених — відкривати нові закони, винахідників — їх застосовувати, малярів та різьбярів — оживляти полотно і глину, поетів та державних діячів — служити людству своїм хистом. За таких суспільних умов людство діждалося б нечуваного розквіту — духовного, інтелектуального, естетичного. Життя людини піднеслося б угору могутньою хвилею.

Ось яку нагоду втратив клас капіталістів. Якби в нього менше самозасліплення, менше захланності, більше розумності — могла б наспіти чудовна ера для роду людського. Але клас капіталістів збанкрутував. Цивілізацію він обернув на різницю. І класові капіталістів нічим виправдатися. Він знав про що нагоду. Його мудреці розповіли йому про неї. Ці розповіді зібрано в книжках — нині це вагомий звинувальний матеріал проти нього. Та він не слухав. Він був надто захланний. Він безсоромно вступав (як і нині

вступає) до наших законодавчих зал і заявляв, що про зиски годі й думати, якщо не працюватимуть діти. Він присипляв своє сумління, патакаючи про рожеві ідеали і солоденькі моральні догми, дозволяючи людству щораз глибше западати в безодню злиднів. Коротко кажучи, клас капіталістів не скористався з рідкісної нагоди.

Але нагода ця є й тепер. Клас капіталістів було виставлено на спробу, однак він надій не справдив. Що ж, тепер черга за робітничим класом.

«Але ж робітничий клас неспроможний», — кажуть капіталісти. «Як вам знати про це? — відповідають робітники - Якщо ви збанкрутували, — то ще не значить, що й ми збанкрутуємо. В усякому разі ми спробуємо. Нас так каже сім мільйонів. Що ви на це відповісте?»

І справді, що можуть капіталісти сказати на відповідь? Припустім, робітничий клас неспроможний урядувати. Припустім, усі звинувачення і докази революціонерів хибні. Але сім мільйонів революціонерів, однак, застаються, їхнє існування — факт. Їхня віра в свою силу, у справедливість — факт. Їхній нестримний ріст — факт. Їхній намір зруйнувати нинішнє суспільство — факт, так само, як і те, що вони хочуть заволодіти світом з усіма його багатствами, його машинами, і взяти до своїх рук усю владу. Та й те факт, що робітничий клас куди чисельніший за клас капіталістів.

Наша революція — це революція робітництва. Як може нечисленний клас капіталістів опертися такій революційній хвилі? Що він може їй протиставити? Які сили має він у своїх руках? Об'єднання підприємців, заборони, судові штрафи, що ними спустошуються профспілкові каси, погрози та махінації проти «закритих» майстерень * і затятий безсоромний опір вимогам восьмигодинного робочого дня, посилені кампанії проти заходів охорони дитячої праці, підкупи в кожній муніципальній раді, кулуарні інтриги та хабарництво у всіх законодавчих органах, багнети, кулемети, поліційні кийки, професійні штрейкбрехери і озброєні детективи — усе це клас капіталістів кинув проти революційної хвилі, сподіваючись, напевне, стримати її.

У своїй сліпоті клас капіталістів так само не помічає сьогодні революційної загрози, як не помічав учора щасливої нагоди, посланої богами. Він не бачить, яке непевне його становище, не розуміє, яка сильна й небезпечна революція. Він і досі втішається спокоєм, патакаючи про рожеві ідеали та солоденькі моральні

догми і підло грабастаючи чуже добро.

В минулому жоден скинутий володар чи клас не брав до увага революції, поки вона його не валила,— так само й нині з капіталістами. Замість удатися до компромісу, відрочити свою загибель, замість домовитися з робітниками й усунути бодай найжорстокіші утиски, вони озляють робітників і штовхають їх в обійми революції. Кожен розгромлений страйк, кожен узаконений грабунок профспілкової каси, кожна «закрита» майстерня, що її силоміць обернено у «відкриту», женуть усе нових і нових робітників, сотнями й тисячами, просто до табору соціалізму. Покажіть робітникові, Що його профспілка не справдила сподіванок, і він стане революціонером. Розгроміть страйк судовим вироком чи розоріть спілку, цивільним позовом, і робітник заслухається пісень революції, і політичні партії капіталістів утратять його назавжди.

Брутальна сила ніколи не спиняла революції, а тим часом брутальна сила — це чи не єдине, що клас капіталістів може запропонувати. Щоправда, він пропонує ще й деякі ідейки, які незле надавалися колись, але вже втратили свою принадність. Свободи від Четвертого липня на взір «Декларації незалежності» і французьких енциклопедистів навряд чи прийнятні сьогодні. Вони не промовляють до серця робітника, відколи його б'ють по голові поліційним кийком, відколи суд грабує касу його спілки, а нові машини відбирають йому роботу. Конституція Сполучених Штатів теж не така вже й люба робітникові, відколи він спіткався з поліційною облавою чи був супроти всіх статей конституції виселений з Колорадо. Газети пишуть, що поліційні облави та виселення потрібні з вищих міркувань і не суперечать анітрохи конституції, але ці міркування не гоять роз'явленої робітницької душі. «До дідька тоді конституцію!» — скаже робітник, і ось вам ще один революціонер, вигодуваний капіталістами.

Словом, клас капіталістів у своїй сліпоті не робить нічого, щоб продовжити своє життя, і робить усе, щоб його вкоротити. Клас капіталістів не може запропонувати нічого чистого, шляхетного, живого. Зате революціонери пропонують тільки чисте, шляхетне й живе. Вони пропонують відданість, самопожертву, мучеництво — те, що пробуджує уяву людей, запалює їхні серця жагою добра, мало що не релігійною.

Та в революціонера гаряче серце, а розум холодний. Він пропонує ще й факти та цифри, виставляє економічні й наукові

аргументи. Якщо робітник попросту егоїст, революціонер нехитно доведе йому, що революція поліпшить умови його життя. Якщо робітник зовсім іншого крою, якщо він хоче жити по правді, якщо він має душу й розум, революціонери пропонують йому те, чим живе душа й розум, чудові речі, яких не поцінуєш доларами й центами і не принизиш. Революціонер повстає проти зла й несправедливості, обстоює правду. І, що найважливіше, він співає невмирущу пісню волі — пісню всіх країв, усіх народів і всіх часів. Мало хто з капіталістів бачить наближення революції. Більшість їх надто великі невіглази, інші бояться й глянути у той бік. Це все та ж таки давня істина про панівний клас, що загибає на кону світової історії. Розпаслі від влади та розкоші, сп'янілі від успіхів, розімлілі з переситу й бездіяльності, капіталісти подібні до трутнів, що рояться круг медових щільників, поки робочі бджоли не накинуться на них і не покладуть край їхньому жируванню.

Президент Рузвельт невиразно вгадує наближення революції, але зі страху закриває перед нею очі. Він каже. «Передусім слід пам'ятати, що всяка класова ворожнеча у політичному світі ще згубніша для національного добробуту, ніж ворожнеча расова чи релігійна».

Класова ворожнеча в політичному світі, на думку президента Рузвельта, згубна. Але та ж таки класова ворожнеча в політичному світі — гасло революціонерів. «Нехай класова боротьба в економічному світі не вщухає, — кажуть вони, — а ще пошириться і в світі політичному». Їхній лідер Юджін В. Дебс * каже: «Коли доходить до боротьби, то нема добрих капіталістів і поганих робітників. Всякий капіталіст — ваш ворог, і всякий робітник — ваш друг».

Класова ворожнеча в світі політичному — не жарти. Це революція. 1888 року в Сполучених Штатах нараховувалося тільки 2 000 таких революціонерів; 1900 року — 127 000; 1904 року — 435 000. Очевидно, «згуба», що її запримітив президент Рузвельт, квітне й розкорінюється в Сполучених Штатах. Ще б пак! Адже це квітне і розкорінюється революція.

Трапляється вряди-годи, що якомусь пильному капіталістові змигнеться в очах революція — і він заволає на гвалт. Але його клас на те не зважає. Ректор Гарвардського університету Еліот, приміром, заволав ось так: «Я мушу визнати, що соціалізм ще ніколи не становив такої загрози для Америки, як нині, бо ніколи ще не виступав аж так організовано. Небезпека в тому, що

соціалісти запосіли профспілки». А капіталісти-роботодавці, замість вважати на застереження, тільки удосконалюють штрейкбрехерські організації і завзятіше, ніж будь-коли, готуються до Спільного походу проти «закритих» майстерень, любих над усе профспілчанам. Та що успішніший був би їхній похід, То менше б залишалося жити капіталістам. Це давня-предавня істина, і вона підтверджується знову й знову. Сп'янілі трутні, однак, рояться жадібно над медовими щільниками.

Та чи не найкумедніше нині лицедійство (і жалюгідне zarazom) — як ставиться до революції американська преса. Бачиш, що акторам геть бракує почуття власної гідності. Безглузді висловлювання невігласа змушують богів реготатися, але людей здатні довести до плачу. Під цим оглядом надто уславились газетярі (принаймні більшість із них). Такі задавлені твердження, як: «Кожному своє місце» або «Люди не рівні й не вільні зроду», проголошуються так врочисто й глибокодумно, ніби їх щойно вихоплено з горнила людської мудрості. Їхні недолугі розумування про природу революції — чистісіньке школярство. Самі паразити при капіталістах, вони прислужують своїм хазяїнам, формуючи громадську думку; вони теж сп'яніло рояться над медовими щільниками.

Звісна річ, усе це слухне тільки для переважної більшості американських газетярів. Сказати, що це слухне, для них усіх — означало б звести на людський рід завелику обмову. Та це була б і неправда, бо де-не-де трапляються газетярі без полуди на очах, однак вони, дбаючи за свій шлунок, як правило воліють не висловлювати своєї думки. У всьому, що стосується соціології та наукового обґрунтування революції, пересічний журналіст десь на покоління відстав од віку. Він ледачий на розум і не визнає жодних фактів, доки їх не визнає загал, та ще й пишається своїм консерватизмом. Він інстинктивний оптиміст, і за його вірою те, що мусило б бути, вже існує. Революціонер давно цього зрікся: за його вірою, те, що мусило б бути, ще не існує, а те, що тепер існує, аж ніяк не доконечне.

Та буває, що, протерши добре очі, газетяр уздріє раптом перед собою революцію і вибухне наївною тирадою, як от у «Чікаго кронікл»: «Американські соціалісти — революціонери. Вони знають, що вони революціонери. Час би вже й іншим це зрозуміти». Відкриття, що й казати, запаморочливе, і автор ще

довго кричить на все горло, що ми справжнісінькі революціонери. Але ж даруйте, хіба всі ці роки ми самі не кричимо на все горло, що ми революціонери? І спробуйте нам стати на заваді!

Минулися часи інтелектуального позування: «Революція — це жахіття. З революціями, добродію, покінчено». Так само минулися часи панібратських запевнень: «Соціалізм - це рабство! Його ніколи, добродію, не буде». Годі сперечатися про діалектику й теорію, годі мріяти. Революція — це факт. Вона перед нами. Сім мільйонів революціонерів організовано, не знаючи спочину ні вдень ні вночі, проповідують революцію — цю пристрасну євангелію Братерства людей. Це не тільки холодні економічні обрахунки, але правдива релігійна пропаганда, проголошувана з запалом Павла і Христа.

Клас капіталістів оскаржено. Він не впорався з урядуванням, і урядування треба в нього відібрати. Сім мільйонів робітників заявляють, що вони об'єднують круг себе увесь робочий люд і заберуть владу в капіталістів. Революція прийшла. Спробуйте її зупинити!

ЩО ОЗНАЧАЄ ДЛЯ МЕНЕ ЖИТТЯ

Я народився в робітничому середовищі. Рано пробудилися в мене захопливість, амбітність, жага ідеалу — і вволити їх стало клопотом мого дитинства. Довкола мене були нужда, брутальність, темнота. Тим-то шукати просвітку випадало не так перед собою, як угорі. Моє місце в суспільстві було на самім дні. Життя тут не обіцяло нічого, крім убогства та руйнації духу й тіла, бо тіло й дух тут однаково були приречені на голод і муки.

Наді мною височіла велетенська будівля суспільства, і шлях вбачався мені тільки один — вгору, Я рано зважився почати це сходження. Нагорі чоловіки носили чорні сурдуги і накрохмалені сорочки, а жінки вбиралися в прегарні сукні. До того ж там смачно їли і смачне ніколи не переводилось. Це все для тіла. Але там були й духовні блага. Я знав, що нагорі спіткаюся з некорисливістю, з чистою і шляхетною думкою, із справді інтелектуальним життям. Я знав це, бо начитався розважальних романів, де всі чоловіки й жінки, за винятком розбишак і авантюристів, плекають красні думки, мовлять красні слова і доконують славетних учинків. Коротко кажучи, наді мною, вгорі, владарювало все найпрекрасніше, найшляхетніше і наймилостивіше, все, що надає життю доброзвичайності та гідності, робить його чогось вартим і винагороджує за тяжкі його труди та злигодні.

Однак не так і просто комусь із робітників зійти вгору, а ще як обтяжують його ідеали та ілюзії. Я жив на ранчо в Каліфорнії і мав нагальну потребу шукати драбину, по якій зміг би зіпнутися вище. Я рано почав допитуватися, які б то зиски можна мати з грошових внесків, і сушив свій дитячий мозок, намагаючись збагнути силу й переваги цього чудового людського винаходу — складних відсотків. Далі я дослідив шкалу чинних грошових ставок для робітників усякого віку й визначив, скільки треба на прожиття. На підставі того всього я дійшов висновку, що коли одразу візьмуся до праці й заощаджуватиму, то в п'ятдесятилітньому віці зможу покинути

роботу і закуштувати й собі повний келих розкошів, що до них доступлюся тоді на вищому суспільному щаблі. Звісна річ, я твердо поклав не одружуватися і зовсім опустив з очей хвороби — це страшне лихо трудящого люду.

Але життя, що грало в мені, вимагало більшого, ніж нікчемне животіння дрібного скнари. До того ж у десять років я став вуличним продавцем газет і в планах моїх швидко зайшли зміни.

Довкола мене було все те саме убозтво й занепад, а високо наді мною той самий рай, що чекав завойовника; але сходити до нього я вирішив уже іншою драбиною. Я обрав тепер драбину бізнесу. Нащо копичити заробітки і вкладати їх у державні облігації, коли, купивши дві газети за п'ять центів, я можу, майже не сходячи з місця, продати їх за десять центів і подвоїти свій капітал? Драбина бізнесу була створена мовби для мене, і в мріях я вже бачив себе облісिम і з лиха таланистим принцом торгівців.

Облудні мрії! У шістнадцять років я й справді зажив собі титул «принца». Але цей титул був від зграї шибайголов та злодіїв, що прозвала мене Принцом Устричних Піратів. Під цей час я вже зійшов на перший щабель драбини бізнесу. Я став капіталістом. Мені належало судно й усе устаткування, потрібне устричному піратові. Я почав експлуатувати своїх ближніх. Я мав команду з одного чоловіка. Як капітан і судновласник я забирав собі дві третини здобичі, а команді давав одну третину, хоч команда працювала так само тяжко, як я, і важила своїм життям та волею не менше за мене.

Цей перший щабель став для мене й останнім на драбині бізнесу. Якось уночі я вчинив напад на китайських рибалок. їхні линви й сіті коштували нічоенько: долари й центи. Я був харцизяка, згоден, але я діяв чисто в дусі капіталізму. Капіталіст відбирає майно у своїх ближніх, штучно збиваючи ціну, зловживаючи довірою або підкуповуючи сенаторів та членів найвищого суду. А я був більш нецеремонний, та й годі. Оце й уся різниця. Я вихоплював револьвер.

Але моя команда тої ночі пошилася між тих недолуг, що звичайне так обурюють капіталіста,— якже, через таких недолуг збільшуються видатки й падають прибутки. Моя

команда завинила як у тому, так і в другому. З її недбальства зайнялося вітрило грот-щогли і вийшло з ужитку. Цієї ночі ми не мали ніякого прибутку, і китайські рибалки збагатилися тими сітями, що ми їх не привласнили. Я став банкрутом, не годен заплатити шістдесят п'яти доларів за нове вітрило. Я об'якорив своє судно і на піратському човні з бухти рушив розбоєм по річці Сакраменто.

Поки я відбував цю подорож, інша зграя піратів із бухти напала на моє судно. Вони покрали з нього геть усе, навіть якори; згодом я віднайшов його плавучу снасть і продав за двадцять доларів. Отож я зірвався з першого шабля, на який був зійшов, і вже ніколи більше не пробував вибиратися драбиною бізнесу.

Відтоді мене безжально визискували інші капіталісти. Я мав м'язи, і вони робили ними гроші, а я заледве дороблявся собі на харч. Я був за юнгу, вантажника і портовика; працював на консервному заводі, на різних фабриках та в пральнях; стриг травники, чистив килими і мив вікна. І ніколи не одержував сповна за свою кривавицю. Я дивився, як дочка хазяїна консервні прогулюється у своєму повозі і знав, що й мої м'язи помагають якоюсь мірою цьому повозові м'яко котитися на гумових шинах. Я дивився, як фабрикантів син іде до коледжу, і знав, що й мої м'язи також допомагають йому втішатися з вина та веселого товариства.

Але я не чувся ображений. Для мене все це входило в гру. Вони мали силу. Гаразд, я теж мав силу. Я вторую собі шлях до їхнього кола і робитиму гроші з м'язів інших людей. Я не боявся праці. Я любив тяжку працю. Я не шкодуватиму сил, і працюватиму тяжче, ніж завжди, і, можливо, так виб'юся собі на верховини суспільства.

І. от саме тоді, ніби волею провидіння, я знайшов наймача, котрий думав так само. У мене руки свербіли до праці, а в нього свербіли ще дужче, щоб приставити мене до праці. Я гадав, що вчуса нового фаху. Насправді ж я заступив йому двох чоловік. Я гадав, що він робить із мене електрика, а виходило — він заробляв на мені п'ятдесят доларів щомісяця. Два чоловіки, що я їх заступив, діста- вали щомісяця сорок доларів кожен; а я виконував їхню роботу за тридцять доларів у місяць.

Цей наймач заїздив мене трохи не до смерті. Людині можуть смакувати устриці, але він збайдужів до цих ласощів, переївшися ними. Так сталося й зі мною. Надмірна праця оприкріла мені. Мене вернуло від неї. І я втік. Я зробився волоцюгою, живився прохацьким хлібом, блукав по Сполучених Штатах, сходив кривавим потом у нетрищах та в'язницях.

Я народився в робітничому середовищі, і ось тепер, у вісімнадцять років, опинився нижче того рівня, з якого почав. Я опинився насподі, в підвалі суспільства, в підземному царстві недолі, про яке не вельми приємно та й не цікаво згадувати. Я опинився на дні, у прірві, у відхіднику людства, в задушному льоху, на смітнику нашої цивілізації. Про ці підвали в суспільній будівлі суспільство воліє не розводитися. Я теж не розводитимуся, за браком місця, а скажу тільки, що побачене там пройняло мене пекельним жахом.

Збурений, я почав думати, і наша складна цивілізація постала переді мною в усій своїх голій простоті. Все життя зводилося до питання про їжу й житло. Щоб добути житло та їжу, кожен що-небудь продавав. Крамар продавав взуття, політик — своє сумління, представник народу — не без винятків, звісно,— народну довіру; і майже всі торгували своєю честю. Жінки — і пропащі, й добродішні-шлюбні — ладні були торгувати своїм тілом. Усе було товар, а робітник тільки й мав до продажу, що свої м'язи. Честь його на ринку не мала попиту. Він міг продавати тільки силу своїх м'язів.

Але цей товар мав певну відмінність, вельми суттєву. Взуття, і довіру, і честь можна було обновити. їхній запас був невичерпний. Зате м'язи не обновлювались. Коли крамар продавав взуття, він і далі поповнював свої запаси. Але робітник не здатний поповнювати м'язові запаси. Що більше він продавав своїх м'язів, то менше їх у нього залишалося. То був його єдиний товар — із кожним днем запаси його маліли. Кінець кінцем, якщо він не помирав завчасу, він продавав усе чисто і замикав свою крамницю. Він ставав банкрутом, і що ж він мав тоді діяти, як не спуститися вниз у підвали суспільства і не загинути там злиденною смертю?

Я дізнався далі, що мозок теж товар і що цей . товар і має

свою відмінність проти м'язів. Продавець мозку лише в п'ятдесятилітньому чи шістдесятилітньому- віці вбивався у потугу, і тоді його витвори цінувалися найвище. А робітник спрацьовувався вже в сорок п'ять — п'ятдесят років. Я побував у підвалі суспільства, і мені не подобалось тут жити. Водогін і каналізація були тут загиджені, повітря занечищене. Що ж, коли вже неспромога жити на бельетажі суспільства, я принаймні спробую вибратися на горище. Щоправда, харч там теж не бозна-який, але бодай повітря свіже. Отож я постановив не продавати більше м'язів, а висвятитися на крамаря мозку.

Тоді почалася шалена гонитва за знанням. Я повернувся до Каліфорнії і засів до книжок. Готуючись таким чином стати за торгівця розумом, я мимохіть заглибився в соціологію. І тут я знайшов у книжках певного напрямку наукове обґрунтування тих простих соціологічних концепцій, до яких дійшов самотужки. Інші й більші уми ще до мого Народження відкрили все те, над чим я міркував, і ще силу-силенну невідомого мені. Я зрозумів, що я соціаліст.

Соціалісти — це революціонери, оскільки вони прагнуть знести сучасне суспільство і на його руїнах збудувати суспільство майбутнього. Я також був соціаліст і революціонер. Я приєднався до гуртка революційних робітників та інтелігентів і вперше поринув у світ інтелектуального життя. Там я запізнався з блискучими талантами й видатними умами; там зустрів дужих і бистрих на розум робітників з мозолястими руками, позбавлених духовного сану пасторів, надто вільнодумних у своєму християнстві, щоб подобатися почитувачам мамони, професорів, розчавлених жорном університетського лакузтва перед можновладцями і викинутих геть, бо вони мали справжні знання і намагалися вжити їх для добра людства. Там я знайшов також палку віру в людину, збавення теплі) ідеалізму, втіху безкорисливості, самозречення і мучеництва — все те прекрасне, що пориває дух. Життя тут було чисте, шляхетне й живе. Життя тут усправедлинювалося, ставало урочим та славним, і я радів, що живу. Я спілкувався з великими душами, що підносили людський дух і тіло понад долари й центи і що для них квиління голодної дитини у нетрищах важило більше, ніж уся помпезність торговельної

експансії та прагнень до світового панування. Я бачив круг себе шляхетні пориви й геройські зусилля, мої дні та ночі сповнилися сяєва сонця і зірок,— і весь у полум'ї та росі вставав переді мною священний Грааль, правдивий Христів Грааль, символ людства, гнобленого й стражденного споконвіку і наразті зігрітого надією визволитись і спастися.

І мені, нещасному дурневі, мені все це здавалося тільки смакуванням тих радощів життя, що я їх спізнаю на горішньому щаблі суспільства. Я вже втратив багато ілюзій, відколи читав на ранчо в Каліфорнії розважальні романи. Але мені судилося втратити багато й тих ілюзій, які ще залишались.

Як торгівець розумом я зажив успіху. Суспільство відчинило переді мною свої парадні двері. Я увійшов просто до бельєтажа — і решта моїх ілюзій розвіялася дуже скоро. Я сидів за одним столом із господарями суспільства, з їхніми дружинами й дочками. Жінки вбиралися гарно, що й казати, але на свій найвний подив я виявив, що їх виліплено з того ж таки глею, що й усіх інших жінок, яких я знав насподі, в підвалі. «Вельможная леді і Джуді О'Греді — рідні сестри по суті своїй» — хоч би й як пишно вбиралася одна з них.

Мене, проте, приголомшувала не так ця схожість, як їхній матеріалізм. Щоправда, ці гарно вбрані гарні жінки патякали про дрібненькі рожеві ідеали і солоденькі й дрібненькі моральні догми, але вся їхня патяканина завжди зводилася до того справжнього, чим вони жили, — до матеріальних вигод.

А скільки сентиментальності в їхньому егоїзмові! Вони бавляться в усіляку дрібну доброчинність і охоче сповіщають вас про те, а тим часом їжа, яку вони їдять, і вбрання, яке вони носять, куплене за дивіденди, оплачені кривавицею робітників і кров'ю тих, хто мусить торгувати своїм тілом. Коли я згадував про таке, сподіваючись невинно, що ці сестри Джуді О'Греді враз позивають із себе закривавлені шовки й самоцвіти, вони натомість дратувалися, і лютували, і правили мені проповіді про марнотратство, пиятику та вроджену злочинність, які, мовляв, спричинялися до злигоднів у підвалі суспільства. Коли я зауважував, що навряд чи це марнотратство, непоміркованість та злочинність спонукує напівголодних шестилітніх дітей працювати щоночі по дванадцять годин на паперовій фабриці

Півдня, ці сестри Джуді О'Греді нападалися на моє особисте життя і взивали мене «агітатором», гадаючи, мабуть, що цим сказано все.

Не краще мені велося серед господарів. Я сподівався знайти там людей чистих, шляхетних і живих. Я спілкувався з людьми високого суспільного становища — священиками, політиками, бізнесменами, професорами і газетярами. Я їв з ними м'ясо, пив з ними вино, катався з ними на автомобілях і придивлявся до них. Я таки знайшов чимало людей чистих і шляхетних; але, за поодинокими винятками, життєдіяльні вони не були. Я глибоко переконаний, що полічив би ці винятки на пальцях обох рук. Коли в комусь і жевріло життя, то життя радше нечисте; коли хто й був діяльний, то діяння його були ниці, а решта їх то були попросту непоховані мертвяки, чисті й шляхетні, схожі на мумії, що хоч і добре збереглися, але живі не були. При цій нагоді саме до речі згадати професорів, з якими я запізнався, людей, які живуть для гнилого університетського ідеалу: «Безсторонність вимагає безстороннього розуму».

Мені траплялись люди, що на словах були поборниками миру і водночас вкладали до рук Пінкертонів зброю — розстрілювали страйкарів на своїх власних фабриках. Мені траплялися люди, що обурювалися до нестями брутальністю боксу — і водночас продавали попсовані харчі, від яких гинуло щороку більше дітей, ніж вигибло їх від кривавих рук Ірода.

Я розмовляв з промисловими магнатами в готелях і в клубах, у домівках, у пульманівських вагонах і в каютах пароплавів і чудувався з їхнього невігластва, духовного убогства. Зате я бачив, як потворно розвинувся їхній розум у всьому, що торкалося бізнесу. А ще я побачив, що їхня моральність, де пахло бізнесом, дорівнювала нулеві.

Ось цей вишуканий добродій з аристократичними рисами обличчя — директор-маріонетка, слухняне знаряддя корпорації, що тихцем грабує вдів і сиріт. А цей добродій, що колекціонує рідкісні книжки і неабияк патрує письменству, — змушений одкуплятися від щелепастого чорнобривого боса-шантажиста з муніципальної машини. Он той редактор рекламує нові ліки і не сміє опублікувати правди про них у своїй газеті зі страху втратити рекламні замовлення; він називає мене підлим

демагогом, бо я кажу йому, що його політична економія застаріла і що його біологія — ровесниця Плінія *.

Ось цей сенатор — знаряддя і раб, дрібна маріонетка величезної неучької машини босів; такі самі й цей губернатор, і цей член найвищого суду; і всі троє їздять залізницею безкоштовно. А цей чоловік, що статечно та переконано обстоює принади ідеалізму і боже милосердя, щойно зрадив своїх товаришів у грошовій оборудці. Оцей чоловік, стовп церкви і щедрий опікун місіонерства, змушує дівчат працювати у своїй крампиці по десять годин денно за голодну платню і тим самим штовхає їх до проституції. Он той чоловік, що його коштом закладено нові кафедри в університеті, кривосвідчить у суді, щоб вигадати свої долари й центи. А он той залізничний магнат зламав своє слово джентльмена й християнина, згодившись нишком зробити скидку одному із двох промислових босів, що зчепилися на смерть.

І скрізь те саме, злочин і ошуканство, ошуканство і злочин — люди діяльні, але ані чисті, ані шляхетні, і люди чисті і шляхетні, але не діяльні. І ще була велика, зрозпачніла маса, хоч не діяльна, але бодай чиста. Вона грішила не з переситу чи розрахунку — вона грішила, бо була пасивна й темна, звиклася із загальною неморальністю і навчилася обертати її собі на користь. Якби вона була ще й шляхетна та діяльна, вона не була б темпа і відмовилась би від участі в зисках, здобутих ошуканством та злочином.

Я виявив, зрештою, що мені не любе життя на горішніх поверхах суспільства. Розум мій нудьгував. Серце й дух також. Все мені остогидло. І я згадав своїх товаришів — інтелігентів та мрійників, позбавлених духовного сану священників, вигнаних професорів і розумовитих, класово свідомих робітників. Я пригадав свої дні й ночі, напоєні сяйвом сонця та зірок, коли життя було одним неймовірно чарівним дивом, духовним раєм, сповненим некорисливості, ризику й високої романтики. І я побачив перед себе ряхтіння сонцеликого священного Граалю.

І я повернувся до робітництва, серед якого народився і до якого належав. Я не хочу більше сходити нагору. Чудовна будівля суспільства над моєю головою не обіцяє мені радощів. Фундамент будівлі — ось що вабить мене. Там я волюю

працювати з ломом у руці пліч-о-пліч з інтелігентами, мрійниками і класово свідомими робітниками і, не спускаючи ока з горішніх вікон, розхитувати цілу будівлю. Наспіє день, коли в нас буде доволі рук і ломів для праці, і ми завалимо цю будівлю разом з усією її гнилотою та непохованими мертвяками, її почварним егоїзмом та брудним матеріалізмом. А потім ми очистимо підвал і збудуємо нове житло для людства, де не буде палат для вибраних, і всі кімнати будуть світлі та просторі, і в них можна буде дихати чистим і живлющим повітрям.

Таким я бачу майбутнє. Я дивлюся вперед і вгадую той час, коли поступ людини визначатиметься чимось вартіснішим і вищим, ніж її шлунок, коли людина братиметься до дії з кращих спонук, ніж сьогоднішні, що є спонуками шлунка. Я й досі не втратив віри в шляхетність та досконалість людини. Я вірю, що чистий і безкорисливий дух поборе всежерущу теперішню захланність. І нарешті - я вірю в робітництво. Як сказав один француз: «На великих сходах часу ми чуємо відгомін ходи: нагору — робочих чобіт, і вниз — лакованих черевиків».

Грудень 1905 р.

ПРИМІТКИ

До шостого тому ввійшли роман «Мартін Ідей» (Нью-Йорк, 1909), п'єса «Крадіжка» (Нью-Йорк, 1910) і статті: «Риси літературного розвитку» (опублікована в жовтні 1900 р. у журналі «Букмен»), «Про себе» (вміщена в англійському виданні збірки оповідань «Храм гордоців», без року), «Революція» та «Що означає для мене життя» (обидві із збірки статей «Революція», 1910).

(Стор. 9) *Свінберн*, Алджернон Чарлз (1837—1909) — англійський поет.

(14) *Лонгфелло*, Генрі-Водсворт (1807—1882)—американський поет.

(20) *Канакі* — європейська назва остров'ян Полінезії (по-гавайському «канак» означає «людина»).

(25) *Браунінг*, Роберт (1812—1889) — англійський поет.

(40) *Лекі*, Вільям (1838—1903) — ірландський історик та есеїст. *Маршалл*, Альфред (1842—1924) — англійський економіст.

(48) *Рікардо*, Девід (1772—1823) — англійський економіст. *Адам Сміт* (1723—1790) — англійський економіст. *Міль* — прізвище двох англійських економістів та філософів: Джеймса (1773—1836) і його сина Джона-Стюарта (1806—1873).

(49) *Блаватська*, Єлена (1831—1891) — росіянка з походження, засновниця т. зв. сучасної теософії, містичного релігійного вчення, яке чисту інтуїцію визнає за джерело пізнання.

(50) *Булфінч* — очевидно Томас Булфінч (1796—1867), американський письменник.

(60) *Вагнер*, Ріхард (1813—1883) — німецький композитор.

(75) «*Хто йде один, той буде перший*» — слова з твору «Переможці» англійського поета і прозаїка Радьярда Кіплінга (1865—1936).

(76) *Теннісон*, Альфред (1809—1892) — англійський поет.

(81) *Генлі*, Вільям Ернест (1849—1903) — англійський поет, критик і видавець. Автор «*Шкіців із шпиталю*».

(88) *Герберт Спенсер* (1820—1903) — англійський філософ-позитивіст, соціолог та психолог.

(89) *Кант*, Імануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст.

Роменс, Джордж (1848—1894) — англійський біолог, прихильник Дарвінової теорії еволюції, друг Ч. Дарвіна.

(93) «*Коли полють рясні дощі у квітні*» — перший рядок з пролога до «Кентерберійських оповідок» англійського поета Джефрі Чосера (бл. 1340—1400). Насправді «Кентерберійські оповідки» написано не англосаксонською мовою, а лондонським діалектом англійської мови.

(103) «*In Memoriam*» («Пам'яті») і нижче «*Локслі Гол*» — поеми А.Теннісона.

(114) *Фіске*, Джон (1842—1901) — американський історик та філософ.

(132) Ендрю Карнегі (1835—1919)—американський капіталіст, а на схилі віку і філантроп.

Елізабет Баррет (Браунінг, 1806—1861) — англійська поетеса, дружина Роберта Браунінга. Побралися вони проти волі батьків.

(140) «*Португальські сонети*» — цикл любовних поезій Елізабет Браунінг.

(143) *Золота Брама* — протока, що утворює вхід до бухти Сан-Франціско. *Тамалпайс* — гора на північний захід від Сан-Франціско.

(147) «*Вельможная леді і Джуді О'Греді...*» — слова з поезії Р. Кіплінга «Жінки».

(162) *Джесет Берджес* (1866—1951) — американський гуморист.

(182) (*Таро*) — поширена в Океанії сільськогосподарська рослина, що має їстівні крохмалисті корені.

(188) *д'Аннунціо*, Габріеле (1863—1938)—італійський письменник, у пізніші роки прибічник фашизму.

(189) *Сакраменто* — столиця штату Каліфорнія.

(196) *Метерлінківська школа*.— Метерлінк, Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник-символіст.

(201) *Метью Арнольд* (1822—1888) — англійський критик і поет.

(206) *Докеферсон*, Томас (1743—1826) — американський політичний діяч, третій президент США.

(210) *Цірцея* (Кірка) — легендарна грецька чарівниця, що супутників Одисея перетворила на свиней, а його самого затримала на своєму острові.

(212) *Вайнінгер*, Отто (1880—1903) — німецький психолог, автор дослідження «Стать і характер».

(213) *Карлейлеві вельні*.— Карлепл, Томас (1795—1881) — англійський філософ, публіцист, історик.

(214) *Стенлі*, Генрі Мортон (1841—1904)—американський мандрівник, дослідник Африки.

(222) *Вейсман*, Август (1834—1914) - німецький біолог, основоположник вчення про безперервність «зародкової плазми».

(225) «*Ні, під ударами лихої долі...*» — рядки з вірша В. Генлі «Invictus» («Непереможний»).

(228) *Отець Дамієн* (1840—1889) — бельгійський католицький місіонер, що поселився в колонії прокажених на Молоках (один з Гавайських островів). Проти нього виступили протестанти, на захист — Р. Свівепсон у «Відкритому листі до превелебного доктора Гайда» (1890).

Річард Ріль (1834—1878) — англійський та американський поет,

(229) *Кіто*, Джон (1795 — 1821) - англійський поет.

(231) *День подяки* — американське національне свято в пам'ять перших колоністів Масачусетсу; відзначається щороку в останній четвер листопада.

(245) *Храм Діани Ефеської* — одна з найвеличніших споруд античності, збудована в VI-V ст.ст. до н. е. біля м. Ефес у Малій Азії. 356

року до н. е. храм спалив Геростат; в подальші часи його ще не раз відбудовувано й спаловано.

(248) *Ніцше*, Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ-ідеаліст.
Шопенгауер, Артур (1788—1860) — німецький філософ-ідеаліст.

(250) *Гемфрі Ворд* (1851—1920) — англійська романістка.

Генрі Джеймс (1843—1916) — американський романіст, витончений психолог.
Брандер Метюз (1852—1929) — американський літературознавець.

Бебель, Август (1840—1913) — діяч німецького робітничого руху.

Росетті, Дайте Габріель (1828—1882) — англійський художник і поет.

(251) *Феномени і номени* — терміни а філософії Канта.

(252) *Гамільтонівський закон умовного.* — Йдеться про Вільяма Гамільтона (1788—1856), шотландського філософа і логіка.

Берклі, Джордж (1685—1753) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст.

Юм, Девід (1711—1776) — англійський філософ-агностик, психолог, історик та економіст.

Локк, Джон (1632—1704) — англійський філософ-деїст.

(253) *Онтологія* — ділянка філософії, що вивчає найзагальніші закони буття.

(255) *Еонрад*, Джозеф (справжнє ім'я та прізвище Юзеф Конрад Коженевський, 1857—1924) — англійський прозаїк.

(264) *Мальтус*, Томас-Роберт (1766—1834) — англійський економіст.

(276) *Бердслі*, Обрі Вінсент (1872—1898) — англійський художник і письменник-естет.

(281) *Паумоту* — нивка коралових островів на півдні Тихого океану, в Полінезії. *Маркізькі острови* — група островів вулканічного походження в Полінезії.

(292) «*Старий блукач...*» — рядки а вірша В. Генлі «Чекання» (цикл «Шкіци із шпиталю»),

(327) «*Позбувшись життєвої мряки...*» — станса з вірша А. Ч. Свінберна «Сад Прозерпіни».

(334) *Нова Англія* — північно-східна частина США (штати Масачусетс, Конектікат, Мейн, Нью-Гемпшир, Вермонт і Род-Айленд), один з районів найдавнішої англійської колонізації в Америці. Селилися тут переважно пуритани.

(338) *Контрольний пакет акцій* — тобто понад 50% усіх акцій, завдяки чому їхній власник фактично має змогу заправляти цілою компанією.

(354) *Йель*. — Йельський університет (м. Нью-Гавен, штат Конектікат), один з найбільших і найдавніших у США.

(355) *Ротшильди* — династія фінансових магнатів, що мають великий вплив на економіку ряду західних країн.

(356) *Платонова «Республіка»*, *Морова «Утопія»*. — Давньогрецький філософ-ідеаліст Платон (427—347 рр. до н. е.) у творі «Республіка» змалював ідеальну аристократичну державу-республіку. Англійський

філософ-гуманіст і громадський діяч Томас Мор (1478—1535) у книзі «Утопія» виклав свою мрію про майбутнє суспільство рівноправних громадян.

(380) *Inatія* (370;—415) — Жінка-філософ з міста Александрія (Північна Африка); впала жертвою християнських ченців-фанатиків. *Мадам Кюрі* — Марія Склодовська-Кюрі (1867—1934) — французька та польська вчена, фізик і хімік, дружина П'єра Кюрі, в яким спільно здійснила важливі наукові відкриття.

Ліліт — у біблій жінка-демон, що спокусила своєю вродою Адама, стала йому першою дружиною, а тоді кинула його.

(383) *Згадайте Горького*. — У березні 1906 р. М. Горький виступав у США з лекціями та збирав кошти для партійної каси РСДРП.

(407) *Єзуїтчина*.— Католицький орден єзуїтів існує з XVI ст. Засновникові ордену, Ігнатієві Лойолі, належить основна засада єзуїтів — «Мета виправдовує засоби».

(429) *Суфражистки* — учасниці громадського руху за надання жіноцтву виборчих прав (від англ. suffrage — право голосу).

(436) *Спенсер, Едмунд* (бл. 1552—1599) — англійський поет.

Беньян, Джон (1628—1688) —англійський письменник, автор дидактично-алегоричного роману «*Шлях прочанина*».

(437) *Томсон, Джеме* (1700—1748) — англійський поет.

Поп, Александр (1688—1744) — англійський поет, представник просвітницького класицизму.

(438) *Емерсон, Ральф Волдо* (1803—1882) - американський есеїст, критик та поет.

Фабіан, Роберт (1450—1513) — англійський літописець. *Гукер* — очевидно, Річард (1553—1600), англійський теолог. *Маколей, Томас Бабінгтон* (1800—1859) — англійський історик, публіцист, політичний діяч.

Річард Гардінг Девіс (1864—1916)—американський письменник і журналіст.

(440) *Альгамбра* — палац біля м. Гренада (Іспанія), визначний пам'ятник мавританської архітектури XIII—XIV ст. ст. Таку саму назву має збірка нарисів та оповідань на іспанські теми (1832) В. Ірвінга.

(441) *Уйда* (справжнє прізвище де ла Раме, 1840—1908) — англійська письменниця.

(442) *Стенфордський та Берклійський університети*.— Стенфордський університет (Каліфорнія) — приватний, заснований 1891 р. коштом Л. Стенфорда; Берклійський, заснований 1855 р., фінансується штатом Каліфорнія.

(446) *Есеркс* — давньоперський 'цар (правив у 486—465 рр. до н. е.).

(447) *Четверте липня*.— 4 липня 1776 р. прийнято «Декларацію незалежності», що проголошувала утворення з колишніх англійських колоній самостійної американської держави, а також рівність усіх громадян перед законом. Цей день є національним святом у США.

(459) *«Закриті» майстерні* — у США підприємства, на яких можуть працювати лише члени профспілок.

(461) *Южвін В. Дебс* (1855—1926) — діяч робітничого руху в США.

(470) *Пліній* — ім'я двох письменників та державних діячів давнього Риму (I — поч. II ст. н. е.).